

Μακεδονικά

Τόμ. 3 (1956)

Η Αποκρία στο Βογατσικό

Κωνσταντίνος Τσούρκας, Στ. Π. Κυριακίδης

doi: [10.12681/makedonika.1112](https://doi.org/10.12681/makedonika.1112)

Copyright © 2015, Κωνσταντίνος Τσούρκας, Στ. Π. Κυριακίδης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Τσούρκας Κ., & Κυριακίδης Σ. Π. (1956). Η Αποκρία στο Βογατσικό. *Μακεδονικά*, 3, 382-402.
<https://doi.org/10.12681/makedonika.1112>

Η ΑΠΟΚΡΙΑ ΣΤΟ ΒΟΓΑΤΣΙΚΟ

Τὴν Κυριακὴ τῆς Τυρινῆς πρῶτῃ πρῶτῃ οἱ νέοι τοῦ χωριοῦ ἀπὸ κάθε συνοικία χωριστὰ ξεκינוῦσαν μὲ τὰ ζῶα των γιὰ τὸ δάσος καὶ φόρτωναν κλαδιὰ δρυὸς μὲ τὰ φύλλα καὶ τὰ μετέφεραν στὶς πλατεῖες, ὅπου ἔστηναν ἕνα κορμὸν δέντρου (δρυὸς), ὕψους πέντε περίπου μέτρων, καὶ κατόπιν τὸν περιτύλιγαν μὲ τὰ κλαδιὰ, πὺν εἶχαν φέρει, κατὰ στρώματα. Σὲ κάθε στρῶμα ἔστρωναν καὶ ἀρκετὰ ἄχυρα καὶ χόρτα, ὥσπου νὰ γίνουν πέντε ἕως ἕξ στρώματα, γιὰ νὰ σκεπαστῇ ὁ κορμὸς καλά. Ἔτσι σκέπαζαν τὸ δέντρο, τὸ δὲ πᾶχος μὲ τὰ διάφορα στρώματα ἔφθανε τὰ δυὸ μέτρα. Ἔως τὸ μεσημέρι ἔπρεπε νὰ εἶναι ὅλα ἔτοιμα. Ὑστερα ἔβαζαν φύλακες, γιὰ νὰ φυλάγουν τὸ δέντρο, μὴν ἔρθουν ἀπὸ ἄλλη συνοικία καὶ τοὺς τὸ κάψουν. Γιατὶ κάθε συνοικία θεωροῦσε κατόρθωμα νὰ βάλῃ φωτιὰ στὸ δέντρο ἄλλης συνοικίας. Γι' αὐτὸ φυλάγονταν αὐστηρὰ οἱ κλαδαριές. Ἔτσι λεγόταν τὸ δέντρο μὲ τὰ κλαδιὰ, καὶ κατόπι καὶ ἡ φωτιὰ. Ἀναφέρονται αἱματηρῆς συγκρούσεις μεταξὺ συνοικιῶν ἀπὸ τέτοιες ἀφορμές. Προστίθεται μάλιστα ὅτι στὶς συγκρούσεις αὐτὲς ἔπαιρναν μέρος κάποτε κάποτε καὶ γυναῖκες.

Προτοῦ ἀνάψουν τὰ κλαδιὰ, γύρω ἀπὸ τὸ δέντρο χόρευαν τὰ κορίτσια, ἀρχίζε δὲ ὁ χορὸς στὶς 5 τὸ ἀπόγευμα. Στὶς 9 τὸ βράδυ ἔβαζαν φωτιὰ καὶ τότε χόρευαν καὶ τὰ κορίτσια καὶ τὰ παλληκάρια καὶ τραγουδοῦσαν ἀποκριάτικα τραγούδια. Τὰ τραγούδια ἦταν πολλὰ, πάντοτε ὁμως ἀρχίζαν καὶ τελείωναν μὲ τὸ ἀκόλουθο τραγοῦδι, πὺν χορεύονταν μὲ ἕνα τοπικὸ χορὸ.

*Ἔνας δέντρος φουντωτός,
φουντωτός, καμαρωτός,
στὴν κορφὴ ἔχε τὸ σταυρὸ
καὶ στὴ ρίζα κρυὸ νερό.
Πάει ἡ κόρη νὰ πιῇ νερὸ
κ' ἐκεῖ ἀποκοιμήθηκε.
Κι ἄγορος τὴν ἐξύπνησε.
«Σήκου, κόρη μ', ἀπ' αὐτοῦ,
σὲ γυρεύει ἡ μάγνα σου.
— Τί μὲ θέλ' ἡ μάγνα μου ;
Ἐγὼ ψωμί τὴν ζύμωσα,
ἐγὼ νερὸ τὴν ἔφερα,
ἐγὼ καὶ τὴν φουκάλησα.»*

Τὸ θέαμα γιὰ ἓνα χωριὸ ἦταν μεγαλοπρεπές. Κάθε συνοικία φωτιζόταν ἀπ' τὸ καιόμενο δέντρο καὶ ἀνταγωνίζονταν ἢ μιὰ τὴν ἄλλη στὸ γλέντι. Ὅταν πιά καιόνταν τὰ κλαδιὰ καὶ ἔμενε τὸ δέντρο σὰν σκελετός, τὸ τραβοῦσαν καὶ ὕστερα οἱ νέοι πηδοῦσαν πάνω ἀπὸ τὰ καιόμενα λείψανα τῆς κλαδαριᾶς.¹ Γύρω παρακολουθοῦσαν γέροι, ἄντρες καὶ γυναῖκες, ἐνῶ οἱ νέοι συνέχιζαν καμμιὰ ὥρα τὸ πήδημα πάνω ἀπὸ τὴ φωτιά φωνάζοντας κάθε τόσο:

*Ἐτοῦτα μετ' ἐκεῖνα
στὴ θυγατέρα τοῦ (δεῖνα)*

Ἀνέφεραν ὀνόματα γνωστῶν, πού εἶχαν θυγατέρες, χωρὶς νὰ ὑπάρχει κίνδυνος νὰ παρεξηγηθοῦν. Ἦταν σὰ μιὰ βολιδοσκοπήσις· σὰν νὰ ἔκαναν προτάσεις γι' ἀρραβῶνα. Καὶ ἂν μὲν ὁ νέος ἦταν συμπαθητικός, οἱ γονεῖς ἐδέχονταν μ' εὐχαρίστησι τὸ πείραγμα καὶ τὴν ἐξεδήλωναν, ἂν ὄχι, ἔκαμναν πὼς δὲν πρόσεχαν.

Ὅταν ἔσβυνε ἡ φωτιά, σκόρπιζαν καὶ μαζεύονταν τρεῖς τέσσαρες οἰκογένειες, γιὰ νὰ διασκεδάσουν. Ἐφεροναν ὅλες τὰ φαγητά των καὶ συνέχιζαν τὴν οἰκογενειακὴ πλέον διασκέδασι.

Ἄμα τελείωνε τὸ δεῖπνον, ἔκαμναν τὸ χάσκα μὲ τὸ ἄβγὸ στὸν κλώστη τῆς πίττας. Ἐδεναν δηλαδὴ ἓνα ἄβγὸ βρασμένο καὶ ξεφλουδισμένο μὲ μιὰ κλωστή καὶ τὸ κρεμνοῦσαν ἀπὸ τὴν ἄκρη τῆς βέργας, πού πλάθουν τὰ φύλλα τῆς πίττας. Ὁ οἰκογενειάρχης ἔπαιρνε τὴ βέργα καὶ κουνοῦσε τὸ ἄβγὸ πρὸς τὸ στόμα τῶν ἄλλων καὶ αὐτοὶ προσπαθοῦσαν νὰ τὸ ἀρπάξουν μὲ τὸ στόμα χωρὶς νὰ βάλουν χέρι. Αὐτὸ ἔπρεπε νὰ γίνῃ, γιὰτὶ οἱ παλαιοὶ ἔλεγαν «Μὲ τὸ ἄβγὸ τὸ κλείνουμε τὸ στόμα καὶ μπαίνουμε στὴ Σαρακοστὴ καὶ μὲ τὸ ἄβγὸ τὸ ἀνοίγουμε στὴν Ἀνάστασι».

Ἀφ' οὗ τελείωσε καὶ αὐτό, σκορποῦσαν, ἀφοῦ φιλοῦσαν τὸ χέρι τῶν μεγαλυτέρων, γιὰ νὰ συγχωρηθοῦν.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΣΟΥΡΚΑΣ

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΕΠΙ ΤΟΥ ΕΘΙΜΟΥ

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω περιγραφομένων ἐθίμων τὸ σπουδαιότατον εἶναι τὸ ἔθιμον τῆς πυρᾶς. Πυρᾶι ἀνάπτονται ἐν Ἑλλάδι εἰς διαφόρους ἐορτάς, ἀλαχοῦ ἄλλας, ὡς π.χ. κατὰ τὰ Θεοφάνεια, τὴν ἐορτὴν τοῦ Εὐαγγελισμοῦ (25ην Μαρτίου), τοῦ Πάσχα, τοῦ Ἁγίου Γεωργίου (23ην Ἀπριλίου), τοῦ Γενεθλίου τοῦ Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου (24ην Ἰουνίου), τοῦ Προφήτου Ἡλίου (20ην Ἰουλίου), τὴν 31ην Ἰουλίου ἢ τὴν 1ην Αὐγούστου, τῆς ἀποκεφαλίσσεως τοῦ Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου (29ην Αὐγούστου), τὴν παραμο-

¹ Καμμιὰ φορὰ τὴ λέγαν καὶ κλειδαριά.

νήν τῶν Χριστουγέννων (23ην ἢ 24ην Δεκεμβρίου) καὶ εἶ τινα ἄλλην. Ἰδιαιτέρως διὰ τὴν Κυριακὴν τῆς Τυροφάγου ἐσημειώθησαν πυραὶ ὑπὸ τοῦ Ἄ. Γ. Γουσίου εἰς τὰ Λακκοβίγια τοῦ Παγγαίου,¹ ὑπὸ τοῦ Γερ. Καψάλῃ ἀορίστως ἀνὰ τὴν Παλαιὰν Ἑλλάδα,² ὑπὸ τοῦ Κ. Α. Ρωμαίου εἰς τὴν Ἀρτοσίταν τῆς Ἡπείρου, εἰς τὸ Κεφαλόβρυσον (Θέρμον) τῆς Αἰτωλίας καὶ εἰς τὴν Ἀδριανούπολιν,³ ὑπὸ δὲ τοῦ Γ. Α. Μέγα καὶ εἰς τὴν Κοζάνην (*φανοί*), τὴν Βλάστην καὶ τὸ Βογατσικὸν (*κλαδαριές*), εἰς τὴν Θράκην ἀορίστως καὶ τὴν Καστοριὰν (*μπουμπουνες*), εἰς τὸ Ζουπάνι (*καφαλές*), εἰς τὴν Ἡπειρον ἀορίστως (*καλὸς λόγος, τζαμάλες*), καὶ εἰς τὴν Ἀρτοτιναν τῆς Αἰτωλίας.⁴ Εἰς τοὺς ἀνωτέρω τόπους δύναται νὰ προστεθῇ καὶ τὸ Εὐκάρουν Θράκης⁵ καὶ ἡ Πεντάπολις Σερρών, τῶν ἐθίμων τῆς Ἀποκριᾶς τῆς ὁποίας περιγραφὴν, γενομένην ὑπὸ τοῦ μαθητοῦ μου Ἀποστόλου Κασαμάκη, παραθέτω.

Οἱ ἀποκριεὶς στὴν Πεντάπολη Σερρών

Ὅλοκληρο τὸ διάστημα τῶν Ἀπόκρεω ἀπὸ τὴν Κυριακὴ τοῦ Τελώνου καὶ Φαρισαίου μέχρι τοῦ Ἀσώτου γίνονται στὴν Πεντάπολη καρναβάλια· στὴν ἀρχὴ λιγώτερα, ἔπειτα περισσότερα. Τὴν πρώτη ἑβδομάδα τῆς κυρίως Ἀποκριᾶς, ποὺ λέγεται *Κριαταπουκριά*, τὰ καρναβάλια εἶναι ἀκόμα λίγα καὶ ντύνονται μόνο τὰ παιδιὰ σὲ βοσκοποῦλες καὶ βοσκόπουλα. Στὸ διάστημα αὐτῆς τῆς ἑβδομάδας τρώγουν ἀφθονο κρέας· δὲν νηστεύουν οὔτε τὴν Τετάρτη οὔτε τὴν Παρασκευή, ὅπως ἄλλοτε.

Τὸ Σάββατο τῆς Ἀποκριᾶς ὅσοι ἔχουν πεθαμένους κάνουν *μπουμπόλια*, ζυμώνουν καὶ ἄσπρο ψωμί καὶ τὰ μοιράζουν στὰ σπίτια. Τὴν ἴδια μέρα πηγαίνουν καὶ στὸ νεκροταφεῖο. Καλοῦν καὶ τὸ δεσπότη ἀπὸ τὴ Μητροπόλη, γιὰ νὰ παρακαλέσῃ τὸ Θεὸ γιὰ τοὺς πεθαμένους.

Τὴν Κυριακὴ τῆς Τυρινῆς τὰ καρναβάλια εἶναι πάρα πολλά. Τὰ κορίτσια ντύνονται Τσιγγάνες ἢ Βλάχες, ἐνῶ οἱ ἄντρες γυναῖκες ἐτοιμόγεννες, ποὺ τίς συνοδεύουν οἱ σύζυγοί τους. Ἄλλοτε οἱ ἄντρες ντύνονταν *μπαμπόγεροι*. Αὐτοὶ φοροῦσαν μάλλινα χοντρὰ ροῦχα, μουτζούρωναν τὰ πρόσωπά τους με κάπνες ἀπὸ τὸ φοῦρνο, ἔδεναν γῆρο στὴ μέση τους *ταιγκαράκια* (κουδούνια),

¹ Ἀστερίου Γ. Γουσίου, Ἡ κατὰ τὸ Πάγγαιον χώρα. Λακκοβηκίων τοπογραφία, ἦθη, ἔθιμα καὶ γλῶσσα. Λειψία 1894, σ. 41. Βλ. καὶ G. F. Abbott, *Macedonian folklore*. Cambridge 1903, σ. 28.

² Λαογραφία Δ', 408.

³ Κωνστ. Ἀθ. Ρωμαίου, Λαϊκὲς λατρεῖες τῆς Θράκης, ἐν Ἀρχεῖφ τοῦ θρακικοῦ λαογραφικοῦ καὶ γλωσσικοῦ θησαυροῦ, τόμ. ΙΔ' (1944-45) σ. 47.

⁴ Γ. Α. Μέγα, Ζητήματα ἐλληνικῆς λαογραφίας. Ἐπετηρὶς τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχεῖου, τόμ. Ε' (1945-1949). Ἀθῆναι 1950, σ. 9.

⁵ Ἰ. Μακριώτου, Ἠθη, ἔθιμα καὶ προλήψεις τοῦ χωρίου Εὐκαρίου. Θρακικά τόμ. 8, σ. 396.

σκορποῦσαν τὰ μαλλιά τους, ἄφηναν νὰ κρέμεται ἓνα μεγάλο μαχαίρι ἀπὸ τὴ μέση τους, ἔπαιρναν στὸ χέρι ἓνα μεγάλο ξύλο, γυριστὸ στὴν ἄκρη, πὺν τὸ ἔλεγαν *κούτσα*, καὶ ξεχύνονταν στοὺς δρόμους τοῦ χωριοῦ μὲ μεγάλο θόρυβο. Ἡ παρουσία τους προκαλοῦσε φόβο καὶ στοὺς μικροὺς καὶ στοὺς μεγάλους. Πλησίαζαν τοὺς ἀνθρώπους καὶ ζητοῦσαν χρήματα. Ἄν κανένας δὲν τοὺς ἔδινε, τραβοῦσαν τὸ πόδι του μὲ τὴν κούτσα, πηδοῦσαν σὰν τρελλοὶ καὶ ἔπιαναν τὸ μαχαίρι. Σήμερα γίνονται μπαμπόγεροι μόνο τὰ μικρὰ παιδιὰ ἕως δώδεκα χρονῶν, πὺν τρέχουν στοὺς δρόμους καὶ φοβίζονται τὰ κορίτσια.

Τὸ βράδυ ἀνάβουν φωτιές, τὶς λεγόμενες *μπουμποῦτες*, μὲ *βαλαβίκες*, πὺν εἶναι μικρὰ φυτὰ μὲ ἀγκάθια. Πηδοῦν πάνω ἀπὸ τὴ φωτιά τὰ παλληκάρια καὶ λέγουν· «*Φέτους ἓνας, ἀπὸν χρόν' δυό*». Πηδοῦν καὶ τὰ κορίτσια καὶ λέγουν· «*Φέτους πηδικούδα, ἀπὸ χρόν' πηριστιρούδα*». Ὅποιος δὲν πηδήσῃ τὴ μπουμποῦτα λέν πὼς θὰ ψειριάσῃ.

Τὴν Καθαρὴ Δευτέρα μερικοὶ δὲν τρῶνε καθόλου. Τὸ βράδυ, ὅταν χτυπᾷ ἡ καμπάνα, παίρνουν ἀντίδωρο. Πολλὲς γυναῖκες καὶ γέροι μένουν τρεῖς μέρες νηστικοί. Τὴν τετάρτη μέρα ὅποιος βαστάξῃ τριήμερο προσκαλεῖ γνωστοὺς καὶ τοὺς κάνει τραπέζι.

Τὸ πρῶτ' τῆς Καθαρῆς Δευτέρας μαζεύονται μερικοί, βάζουν τὸ πρόσωπό τους μὲ διάφορα χρώματα, ἄσπρο, μαῦρο, κόκκινο, διαλέγουν ἓναν ἀρχηγὸ καὶ κάνουν διάφορα ἀστεῖα στοὺς δρόμους. Στὶς πλατεῖες ὁ ἀρχηγὸς συγκεντρώνει ὅλους τοὺς μασκαρωμένους καὶ ἀρχίζουν ἓνα μιμητικὸ χορὸ, τραγουδῶντας ὅλοι μαζί.

*Πὼς στουμπίζουν τὸ πιπέρι
οἱ διαβόλοι οἱ καλονγέροι ;
Μὲ τὴ μύτη τὸ στουμπίζουν
οἱ διαβόλοι οἱ καλονγέροι.*

Πέφτουν ὅλοι γρήγορα στὴ γῆ καὶ τρίβουν τὴ μύτη τους στὸ ἔδαφος. Ἄν κάποιος δὲν τὴν τρίβῃ, ὁ ἀρχηγὸς ἀπὸ πάνω τὸν χτυπᾷ δυνατὰ μὲ τὸ λουρί, πὺν κρατεῖ στὰ χέρια.

Ἐπειτα ὁ ἀρχηγὸς διατάζει «*μὲ τὴ ράχη τὸ στουμπίζουν*» καὶ ὅλοι ξύνουν τὴ ράχη τους πάνω στὸ ἔδαφος.

Ἐὰν μέσα στὸ πλῆθος δοῦν κανένα γνωστὸ τους, ἀφήνουν τὸ χορὸ καὶ τρέχουν νὰ βιάσῃ καὶ αὐτόν.

Τὴν Καθαρὴ Δευτέρα καθαρίζουν ὅλα τὰ ἀγγεῖα.

Τὴν Καθαρὴ Τετάρτη οἱ πεθερὲς κάνουν κάτι πίττες μὲ *προουζιούμι* (προζύμι), πὺν λέγονται *ραμαζονόπιττες*, καὶ *κοσιάφι* καὶ τὰ στέλνουν στὶς ἀρραβωνιασμένες. Τὸ κοσιάφι εἶναι κομπόστα, πὺν τὴν κάνουν μὲ ζάχαρι, μὲ δαμάσκηνα ξηρά, σταφίδες, πορτοκάλια καὶ νερό.

Τὸ Σάββατο τῶν Ἀγίων Θεοδώρων ὅσοι γιορτάζουν κάνουν κόλλυβα

καὶ τὰ στέλνουν στὴν ἐκκλησία. Ἐκεῖ κάνουν τὸ *σινί* (=σινί), δηλαδή ἕνα ταπι μὲ κόλλυβα, πού τὰ διαβάζει ὁ παπᾶς. Ὅταν διαβαστοῦν τὰ κόλλυβα, παίρνουν ὅλες οἱ γυναῖκες ἀπὸ λίγα καὶ τὰ πηγαίνουν στὰ σπίτια τους. Τὸ βράδυ οἱ κοπέλλες παίρνουν αὐτὰ τὰ κόλλυβα καὶ τὰ βάζουν στὸ προσκέφαλό τους. Ὅποιον δοῦν στὸ ὄνειρό τους τὴ νύχτα, αὐτὸν θὰ πάρουν ἄνδρα.

* *

Ἐκ τῶν παρεχομένων περὶ τοῦ ἔθιμου πληροφοριῶν σπουδαιόταται εἶναι αἱ ὑπὸ τοῦ Κ. Τσούρκα ἀνωτέρω δημοσιευόμεναι. Βραχεῖαν περιγραφὴν τοῦ ἔθιμου ἐν Βογατσιῶν, πιθανῶς ἐκ τῆς ὕλης τοῦ Λαογραφικοῦ Ἄρχείου, ἐδημοσίευσε καὶ ὁ Γ. Α. Μέγας,¹ τῆς ὁποίας τὰ στοιχεῖα συμπίπτουν πρὸς τὰ ὑπὸ τοῦ Τσούρκα παρεχόμενα. Πρὸς εὐκολίαν τῶν ἀναγνώστων παραθέτω αὐτὴν ἐνταῦθα: «Εἰς τὸ Βογατικὸν στήνουν ἕνα δένδρον, τὸν *νοῦρο*, φουντωτὸ εἰς τὴν κορυφὴν, καὶ τὸ περικαλύπτουν μὲ κέδρα (μὴ σειρὰ κλαδιὰ καὶ ἕνα στρῶμα ἀπὸ ἄχυρα, γιὰ νὰ κάμουν κρότον κατὰ τὸ ἄναμμα) καὶ τραγουδοῦν: Ἐνας δέντρος φουντουτός, | φουντουτός, καμαρουτός | καὶ στὴ μέση οὐ σταυρός». Τὸ ἔθιμον ἐν Βογατσιῶν διετήρησεν οὐσιώδεις λεπτομερείας, αἱ ὁποῖαι ἐπιτρέπουν τὴν ἀνίχνευσιν τῆς ἀρχῆς αὐτοῦ.

* *

Ὁ Κ. Α. Ρωμαῖος εἰς τὴν ἀνωτέρω μνημονευθεῖσαν περὶ τῶν λαϊκῶν λατρεῶν τῆς Θράκης πραγματείαν του ἐξετάζων τὰ τῆς πυροβασίας τῶν Ἀναστεναριῶν ἐπραγματεύθη γενικῶς περὶ τῶν λατρευτικῶν πυρῶν, ἀρχαίων καὶ νέων, εὐρίσκει δὲ τὴν πηγὴν αὐτῶν εἰς τὴν παλαιὰν καὶ ἀρχέγονον πίστιν εἰς τὴν εὐεργετικὴν δύναμιν τοῦ πυρός, τὸ *mana*, ὅπως λέγεται εἰς τὴν σημερινὴν θρησκευογίαν. «Μὲ τὸ ἀφθονο νεώτερον ὕλικόν, λέγει,² διδασχτήκαμε, πὼς ἕνα νῆμα στερεὸν καὶ μισοκρυμμένον ἐνώνει ὅλα τὰ πυρολατρικὰ ἔθιμα ἀπὸ σήμερον ἕως σὲ μὴ ἐποχὴ ἀνυπολόγιστα μακρὴν καὶ πρὸ πέρα ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ Ἀρχαιότητα. Καὶ τὸ ἐνωτικὸν τοῦτο νῆμα, πού φυσικὰ τὸ δεχόμεσθε καὶ γιὰ κάθε ἄλλον ἱστορικὸν λαόν, εἶναι τὸ βαθύτερον νόημα κάθε πυρολατρικῆς τελετῆς, ὅτι ἀπὸ τῆς μεγάλῃ καὶ φροντισμένης ἱερῆς πυρᾶς, εἴτε μόνο πού τὴν ἐτοιμάζομε, εἴτε τὴν περιτρέχομε (ἀρχαῖα ἀμφιδρόμια, Καλύμνιο ἔθιμον), εἴτε χορεύομε γύρω, εἴτε πηδᾶμε μέσα προφυλακτικά, εἴτε μὲ γυμνὰ τὰ πόδια ἐνθουσιασμένοι καὶ ἀφοβοὶ, θὰ πάρουμε δύναμιν καὶ ὑγείαν καὶ ὁ τόπος μας τὴν εὐτυχίαν του». «Κύριον νόημα, λέγει κατωτέρω,³ ἡ συγκέντρωσις τοῦ *mana* καὶ ἡ χρησιμοποίησις του».

¹ Ἐνθ' ἀν.

² Ἐνθ' ἀν. σ. 77 κέ.

³ Ἐνθ' ἀν. σ. 79.

Ἡ γνώμη τοῦ ἐπιφανοῦς Ἑλληνος ἀρχαιολόγου, ὅστις λίαν ἐπιτυχῶς ἀσχολεῖται καὶ περὶ τὴν πατροπαράδοτον λαϊκὴν λατρείαν παραλλήλως πρὸς τὴν ἀρχαίαν, εἶναι ἐν τῷ συνόλῳ τῆς ὀρθῆς. Εἶναι ἀναμφισβήτητον ὅτι ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ἐγέννησε τὰς ποικίλας μορφὰς τῆς πυρολατρίας, εἶναι ἡ πίστις εἰς τὴν δύναμιν, τὸ μένος, τοῦ αἰθρομένου πυρός, τὴν εὐεργετικὴν, ἀλλὰ, πρέπει νὰ προσθέσωμεν, καὶ τὴν καταστρεπτικὴν, ἐκ τῆς ὁποίας προκύπτει ἡ καθαρικὴ.¹ Ἡ γενικὴ ὅμως αὕτη γνώμη, ἰκανὴ διὰ τὴν ἐρμηνείαν τῶν ἀρχῶν τῆς πυρολατρίας, δὲν εἶναι ἀρκετὴ καὶ διὰ τὴν ἐρμηνείαν τῶν μορφῶν, τὰς ὁποίας ἔλαβεν αὕτη παρὰ τοῖς διαφόροις λαοῖς ἕνεκα τῶν διαφορῶν παρ' ἐκάστω συνθηκῶν τῆς ζωῆς καὶ τῆς ἱστορίας. Ἰδιαιτέρως δὲν εἶναι ἀρκετὴ διὰ τὴν ἐρμηνείαν τῶν πυρολατρικῶν ἐπιβιωμάτων τῆς σημερινῆς λαϊκῆς λατρίας τοῦ ἑλληνικοῦ, ἀλλὰ καὶ ὄλων τῶν συγχρόνων ἱστορικῶν λαῶν.² Ἡ πίστις εἰς τὴν δύναμιν τοῦ πυρός παρὰ τοῖς σημερινοῖς ἱστορικοῖς λαοῖς, καὶ μάλιστα τοῖς χριστιανικοῖς, δὲν εἶναι τόσον ἰσχυρά, ὥστε νὰ εἶναι εἰς θέσιν νὰ δημιουργήσῃ νέας μορφὰς λατρίας, αἱ δὲ παλαιαὶ διατηροῦνται εἰς τὸ περιθώριον τῆς χριστιανικῆς λατρίας, καὶ πολλάκις ἐν ἀντιφάσει πρὸς αὐτήν, ὑπὸ τὴν μορφήν ἐξιτήλων ἐπιβιωμάτων, τῶν ὁποίων τὸ γενεσιουργὸν αἴτιον ἔχει πρὸ πολλοῦ ἀμαυρωθῆ. Ὑπὸ τοιαύτας συνθήκας φυσικὰ δὲν εἶναι ἀρκετὴ ἡ γενικὴ ψυχολογικὴ ἢ θρησκευολογικὴ ἐρμηνεία εἶναι ἀπολύτως ἀναγκαία ἡ ἱστορικὴ, ἡ ἀναζητήσις δηλονότι ὁμοίων πρὸς τὸ σύγχρονον ἔθιμον λατρευτικῶν στοιχείων εἰς τὰς ἀμέσως προηγηθείσας τοῦ Χριστιανισμοῦ λατρίας ἐν τῷ ἑλληνορωμαϊκῷ κόσμῳ, εἰς τὸν ὁποῖον πολλὰ καὶ ποικίλα λατρεῖαι, ἰθαγενεῖς καὶ ἀνατολικαί, συνέζησαν καὶ συνεφύθησαν. Ἡ ἱστορικὴ ὅμως αὕτη ἐρμηνεία δὲν εἶναι πάντοτε εὐκόλος. Διότι δὲν εἶναι ἀρκετὰ αἱ γενικαὶ ὁμοιότητες, διὰ νὰ πιστοποιήσουν τὴν ἱστορικὴν συνάφειαν τῶν παλαιῶν πρὸς τὰ νέα. Πρέπει ἡ ὁμοιότης νὰ ἐπεκτείνεται καὶ εἰς χαρακτηριστικὰς λεπτομερείας καὶ ἐδῶ ἀκριβῶς ἔγκειται ἡ δυσκολία. Διότι οὔτε τὰ ἀρχαῖα θρησκευόμενα τῶν ἑλληνορωμαϊκῶν χρόνων γνωρίζομεν ἐν πάσῃ λεπτομερείᾳ οὔτε καὶ τὰ σύγχρονα ἔθιμα διατηροῦν πάντοτε χαρακτηριστικὰς. Πρέπει δὲ νὰ θεωρῶμεν εὐτύχημα ἂν μορφὴ τις

¹ Τὴν διάκρισιν ταύτην κάμνει ἤδη ὁ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς (Ἐκ τῶν προφητικῶν ἐκλογαί. Die griech. - christl. Schriftsteller der ersten drei Jahrh. Preuss. Ak. d. Wiss. Clemens Alexandrinus v. Otto Stählin τόμ. 3, σ. 144,6. τὸ πῦρ, οὐ πονηρὸν οὐδὲ κακὸν ὑπάρχον, ἀλλ' ἰσχυρὸν καὶ κακοῦ καθαρικόν. Ἀγαθὴ γὰρ δύναμις τὸ πῦρ νοεῖται, καὶ ἰσχυρά, φθαρτικὴ τῶν χειρόνων καὶ σωστικὴ τῶν ἀμεινόνων.—Καὶ κατωτέρω σ. 144, 16. διπλῆ τε ἡ δύναμις τοῦ πυρός, ἡ μὲν πρὸς δημιουργίαν καὶ πέπανσιν καρπῶν καὶ ζώων γένεσιν καὶ τροφήν ἐπιτήδειος, ἡς εἰκόμ ὁ ἥλιος, ἡ δὲ πρὸς ἀνάλωσιν καὶ φθοράν, ὡς τὸ πῦρ τὸ ἐπίγειον).

² Περὶ τούτου ἔγραψα πρὸ ἐτῶν εἰς ἄρθρον, δημοσιευθὲν ἐν τῇ ἐφημερίδι «Πρωτῆ» τῆς 25ης Δεκεμβρίου 1934 ὑπὸ τὸν τίτλον «Τὸ πάντρεμα τῆς φωτιᾶς», τὸ ὁποῖον δὲν ἔρχεν ὑπ' ὄψιν του ὁ Ρωμαῖος.

τοῦ ἔθιμου εἰς μίαν γωνίαν τοῦ Ἑλληνισμοῦ περισφάζει λεπτομέρειάν τινα, ἢ ὁποία νὰ δύναται νὰ χρησιμεύσῃ ὡς συνδετικός κρίκος πρὸς λατρευτικὴν τινα μορφήν τῶν ἑλληνορωμαϊκῶν χρόνων. Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν οἱ φίλοι τῆς ἑλληνικῆς λαογραφίας συλλογεῖς δὲν πρέπει νὰ περιορίζωνται εἰς γενικὰ περιγραφάς, καὶ μάλιστα πολλάκις ἀκαίρως λογοτεχνικάς, ἀλλὰ πρέπει νὰ προσέχουν εἰς τὰς λεπτομερείας, αἱ ὁποῖαι εἶναι σπουδαιότεραι τῶν γενικότητων καὶ μάλιστα τῶν λογοτεχνικῶν. Εὐτυχῶς εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ προκειμένου ἔθιμου ἢ περιγραφῆ τοῦ Τσούρκα μᾶς δίδει χαρακτηριστικὰς τινὰς λεπτομερείας, αἱ ὁποῖαι μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ συνάψωμεν αὐτὸ πρῶτον πρὸς παρόμοια ἔθιμα εὐρωπαϊκῶν λαῶν καὶ δεύτερον μετ' αὐτῶν πρὸς τὴν ἑλληνορωμαϊκὴν ἀρχαιότητα.

* * *

Ἡ κυριωτάτη λεπτομέρεια τοῦ ἔθιμου εἶναι ὅτι τὸ κέντρον τῆς πυρᾶς ἀποτελεῖ κορμὸς δένδρου (δρυὸς) ἀρκετὰ ὑψηλός, ὄρθιος ἐστημένος, ὃ ὁποῖος περιτυλίσσεται διὰ στρωμάτων ἀχύρων, ξηρῶν χόρτων καὶ κλάδων δένδρων. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ παρὰ Μέγα πληροφορία, ὅτι τὸ δένδρον εἶναι *φουντωτὸ* εἰς τὴν κορφήν, ἔξ οὗ προκύπτει ὅτι δὲν πρόκειται περὶ ἀπλοῦ στύλου, ὡς ἄλλως λέγει καὶ τὸ ἠδόμενον ἔσμα. Παλαιότερον πιθανῶς, ἐὰν πιστεύσωμεν εἰς τὸ ἔσμα, εἰς τὴν κορυφήν ἐστερεοῦτο σταυρός.

Ἡ ἴδρυσις δένδρου εἰς τὸ κέντρον τῆς πυρᾶς δὲν εἶναι ἄγνωστος καὶ εἰς τὰς εὐρωπαϊκὰς χώρας, εἰς τὰς ὁποίας συνηθίζονται αἱ πυραὶ τῶν Ἀπόκρεω. Παραδείγματα ὑπάρχουν πολλά, ἔξ ὧν ἀναφέρω δύο μόνον, τὰ ἀκόλουθα. Εἰς τινὰς τόπους τῆς Γαλλίας, ὅπου αἱ πυραὶ τῶν Ἀπόκρεω εἶναι πολὺν περισσότερον διαδεδομένα ἢ ἐν Ἑλλάδι, ὄχι ὅμως καὶ γενικῶς, ἡ πυρὰ καταρτίζεται ἀκριβῶς ὅπως καὶ ἐν Βογατσικῷ. Κατὰ τὰς πληροφορίες, τὰς ὁποίας συνεκέντησεν ὁ ἐπιφανὴς Γάλλος λαογράφος Arnold van Gennep,¹ ἐν Bergholzzell τῆς Ἀλσατίας δεκαπέντε ἡμέρας πρὸ τῆς πυρᾶς, ἥτις γίνεται τὴν Α' Κυριακὴν τῶν νηστειῶν, τὰ παιδιά περιέρονται τὰς οἰκίας ζητοῦντα δεσμίδας φρυγάνων καὶ ἄχυρα, ἀφ' οὗ δὲ στήσουν ὀρθίαν μίαν μεγάλην ἐλάτην, τὴν ὁποίαν φέρουν ἐκ τοῦ δάσους, συσσωρεύουν περὶ αὐτὴν τὰ ἄχυρα καὶ τὰ φρύγανα, τὰ ὁποῖα ἀνάπτουν. Ὅταν αὐτὰ καοῦν, ἀποσποῦν τὴν ἐλάτην, τὴν σύρουν δύο φορὰς ἀνὰ τὸ χωρίον καὶ κατόπιν τὴν πωλοῦν διὰ πλειοδοσίας. Τὰ εἰσπραχθέντα χρήματα καταναλίσκουν εἰς πότον ἐν τῷ πανδοχείῳ. Τὴν τελετὴν ταύτην ὀνομάζουν «*κάψιμο τῆς μάγισσας*». Ἡ δευτέρα πυρὰ, ἢ τῆς Α' Κυριακῆς τῶν νηστειῶν, γίνεται κατὰ

¹ Arnold van Gennep, Manuel de folklore français contemporain. Tom. Premier. III Cérémonies périodiques cycliques. I Carnaval—Carême—Pâques. Paris 1947, σ. 1013.

τὸν ἴδιον τρόπον, δι' ἀγερωῦ δηλονότι καὶ ἐλάτης. Ὁ v. Genper παρατηρεῖ¹ ὅτι συνηθέστατα ἡ πυρὰ εἶναι ἀπλοῦς σωρὸς εὐφλέκτων ὕλων, αἱ ὁποῖαι σωρεύονται κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε νὰ ἀνάψουν ταχέως καὶ μὲ μεγάλας φλόγας. Εἰς τὴν προσθήκην κεντρικοῦ δένδρου ἢ ἴστοῦ, ἢ ὁποῖα σποραδικῶς μόνον ἀπαντᾷ, διστάζει νὰ ἀποδώσῃ ἄλλην τινὰ σημασίαν πλὴν τῆς στερεώσεως τῆς πυρᾶς. Ἐν τούτοις ὁ ἴδιος ἐν συνεχείᾳ παρατηρεῖ ὅτι πρέπει νὰ ἀποδοθῇ εἰς αὐτὴν ἱερὸς χαρακτήρ, ὅταν τοποθετῆται εἰς τὴν κορυφὴν στέφανος ἢ ἀνθοδέσμη ἢ ταινίαι κ.τ.τ.

Αἱ αὐταὶ λεπτομέρειαι ὡς πρὸς τὴν κατασκευὴν τῶν πυρῶν παρατηροῦνται καὶ πολλαχοῦ τῆς Γερμανίας. Οἱ μαθηταὶ περιέρχονται τὰς οἰκίας ζητοῦντες ἄχυρα, ξηρὰ χόρτα καὶ ἄλλας εὐφλέκτους ὕλας, τὰς ὁποίας μεταφέρουν εἰς ὕψωμα παρὰ τὸ χωρίον. Οἱ νέοι κόπτουν καὶ φέρουν ἐκ τοῦ δάσους μεγάλην ἐλάτην, τῆς ὁποίας κόπτουν τοὺς κλάδους μέχρι σχεδὸν τῆς κορυφῆς, ὅπου ἀφήνουν μερικοὺς, τὴν στήνουν ὀρθίαν καὶ τὴν στολίζουν μὲ ποικιλοχρόμους ταινίας. Ξύλα, χόρτα, ἄχυρα, πισσοβάρελα καὶ ἄλλαι εὐφλεκτοὶ ὕλαι στρώνονται περὶ τὸν κορμὸν καὶ κατόπιν καίονται. Οἱ χωρικοὶ ἴστανται περὶ τὴν πυρὰν, εὐχονται ἢ τραγουδοῦν, οἱ δὲ νέοι πηδοῦν διὰ μέσου τῆς πυρᾶς μὲ τὴν πίστιν, ὅτι οὕτως ἐξασφαλίζεται ἡ εὐετηρία. Πολλαχοῦ συνηθίζεται νὰ ἀνάπη τὴν πυρὰν ἢ ἐσχάτως ὑπανδρευθεῖσα. Τὸ ὄλον κάμνει βαθεῖαν θρησκευτικὴν ἐντύπωσιν. Κατὰ τὴν τελετὴν καὶ κατόπιν κατὰ τὴν ἐπιστροφὴν παλαιοὶ ἕρωτες ἀνανεοῦνται καὶ νέοι ἐνισχύονται.²

Ἐὰν τώρα συγκρίνωμεν τὰς περιγραφὰς ταύτας τῶν δυτικῶν ἔθιμων πρὸς τὴν περιγραφὴν τοῦ ἔθιμου τοῦ Βογατσικοῦ, βλέπομεν ἀμέσως τὰς ὁμοιότητας. Δένδρον καὶ ἐδῶ καὶ ἐκεῖ εἰς τὸ κέντρον τῆς πυρᾶς καὶ μάλιστα φουντωτὸν εἰς τὴν κορυφὴν, συγκέντρωσις περὶ αὐτὸ εὐφλέκτων ὕλων, τραγοῦδι καὶ χορὸς περὶ τὴν πυρὰν καὶ κατόπιν ὑπερπήδησις αὐτῆς, ἀναμμα τῆς πυρᾶς ὑπὸ νεονύμφων ἐκεῖ, ὑπαινιγμοὶ περὶ μελλόντων συνοικεσίων ἐδῶ. Ταῦτα νομίζω ἀρκετὰ διὰ τὴν ταύτισιν τῶν δυτικῶν πρὸς τὸ ἐλληνικὸν ἔθιμον. Τὰ δυτικὰ παρουσιάζουν δύο ἀκόμη λεπτομερείας, αἱ ὁποῖαι εἶναι ἄγνωστοι εἰς τὸ ἐλληνικόν. Πρῶτον καὶ ἐν Γαλλίᾳ καὶ ἐν Γερμανίᾳ σποραδικῶς εἰς τὴν πυρὰν καίεται καὶ ὁμοίωμα ἀνθρώπου. Τοῦτο ἐν Ἑλλάδι γίνεται μόνον κατὰ τὰς πυρὰς τοῦ Πάσχα, κατὰ τὰς ὁποίας καίεται

¹ Ἐνθ' ἀν. σ. 1016.

² Eugen Fehrle, Deutsche Feste und Jahresbräuche.⁴ Leipzig 1936, σ. 39. Περιγραφὰς τοῦ ἔθιμου ἐκ διαφόρων τόπων συνεκέντρωσεν ὁ W. Mannhardt, Wald- und Feldkulte.³ Berlin 1904, πολλαχοῦ. Ἐπίσης ὁ J. G. Frazer, The golden bough. Part VII, Balder the Beautiful. The fire-festivals of Europe and the doctrine of the external soul.⁴ London 1919, τόμ. 1, σ. 106 κέ. Πρβλ. καὶ P. Sartori, Sitte und Brauch. Dritter Teil: Zeiten und Feste des Jahres. Leipzig 1914, σ. 107 κέ.

ομοίωμα τοῦ Ἰούδα. Δεύτερον ἐν Γαλλίᾳ ἐνιαχοῦ εἰς τὸν ἰσὸν τῆς πυρᾶς ἀνηρτῶντο καὶ ζῶα, οἶον γαλαῖ, ἀρουραῖοι καὶ εἶτε ἄλλο.¹

Στηριζόμενοι τώρα εἰς τὰς λεπτομερείας ταύτας νομίζω ὅτι δυνάμεθα νὰ προχωρήσωμεν καὶ εἰς τὴν ἱστορικὴν ἐρμηνείαν τοῦ ἐθίμου. Ὁ Mannhardt εἰς τὸ μνημονευθὲν ἔργον του² ἐξετάζων τὰς λεπτομερείας τῶν ἐθίμων ἐν γένει τῶν πυρῶν τῶν Ἀπόκρεω, τοῦ Πάσχα, τοῦ Γενεθλίου τοῦ Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου, παρατηρεῖ ὅτι αὐταὶ εἶναι ἀρκεταί, διὰ νὰ θεμελιώσουν τὴν πεποιθήσιν, ὅτι εἶναι ἐπιβιώματα ἀρκετὰ πιστὰ καὶ ἀπαραποίητα παλαιότερας λατρείας. Ἀποκρούον πᾶσαν ἰδέαν περὶ χριστιανικῆς αὐτῶν ἀρχῆς δέχεται ὅτι αἱ σημεριναὶ ἔαριναι καὶ θεριναὶ πυραὶ εἶναι ἀναμφισβητήτως γεννήματα ποικίλης ἀλληλεπιδράσεως πολιτικῆς τῆς Ἐκκλησίας καὶ πείσμονος ἐπιμονῆς τῶν ἐθνικῶν ἐθίμων. Παρατηρεῖ ὁμως ὅτι δὲν ὑπάρχει ἀκόμη ἡ ἀναγκαῖα ὕλη, διὰ νὰ δυνηθῶμεν νὰ ἀναλύσωμεν ἀκριβῶς τὸ προῖόν τῆς κρᾶσεως ταύτης εἰς τὰ καθ' ἕκαστον στοιχεῖα καὶ νὰ παρακολουθήσωμεν τὴν γένεσιν αὐτοῦ ἱστορικῶς. Προχωρῶν προσθέτει ὅτι ἡ σύγκρισις τῆς ρωμαϊκῆς ἑορτῆς τῶν Παλιλίων καὶ ἡ φοινικικὴ πυρὰ τοῦ Βάαλ, ὑπεράνω τῆς ὁποίας ἐπήδων, ἡ καῦσις τοῦ δένδρου καὶ ἡ σχέσις πρὸς τὸ ἔαρινὸν συζυγικὸν ζεῦγος, βεβαιουσι τὸ ἐθνικὸν θεμέλιον τῶν σημερινῶν πυρῶν.

Ἡ ἀπλή μνεῖα τῶν Παλιλίων καὶ τῆς φοινικικῆς πυρᾶς τοῦ Βάαλ ἀσφαλῶς δὲν λύει τὸ ἱστορικὸν πρόβλημα τοῦ σημερινοῦ ἐθίμου. Περισσότερον πρὸς τὴν ἀλήθειαν πλησιάζει ἡ ὑπὸ τοῦ ἰδίου ἐκφρασθεῖσα βραδύτερον πεποιθήσις περὶ τῆς ὁμοιότητος τῶν συγχρόνων ἐθίμων πρὸς τὰ συνηθιζόμενα κατὰ τὴν ἑορτὴν τῆς Συρίας θεᾶς, τὰ ὁποῖα μᾶς περιγράφει ὁ Λουκιανός.³ Κατὰ τὸν συγγραφέα τοῦτον⁴ ἐν Ἱεραπόλει τῆς Συρίας ἐτελεῖτο μεγίστη ἑορτὴ, ἀρχομένου τοῦ ἔαρος, τὴν ὁποῖαν ἐκάλουν *πυρὰν* ἢ *λαμπάδα*. Κατ' αὐτὴν κόψαντες δένδρα μεγάλα, ἔστηνον αὐτὰ εἰς τὴν αὐλὴν, κατόπιν δὲ ἀνήρτων ἐξ αὐτῶν αἴγας καὶ πρόβατα καὶ ἄλλα κτήνη, ἔτι δὲ καὶ ὄρνιθας καὶ ἐνδύματα καὶ χρυσᾶ καὶ ἀργυρᾶ κατασκευάσματα. Ἐπειτα, ἀφοῦ

¹ Πλὴν τῶν παρὰ Arn. v. Gennep (ἐνθ' ἄν.) πρβλ. καὶ τὰ παρὰ Mannhardt ἐνθ' ἄν. τόμ. 2, σ. 260.

² Ἐνθ' ἄν. σ. 516 κέ.

³ W. M a n n h a r d t, ἐνθ' ἄν. τ. II, Antike Wald— und Feldkulte aus Nordeuropäischer Überlieferung erläutert. Berlin 1905,² σ. 259 κέ.

⁴ Πρὸς εὐκολίαν τοῦ ἀναγνώστου παραθέτομεν τὸ χωρίον ὁλόκληρον. Περὶ Συρίας Θεοῦ κεφ. 49 (=τόμ. III σ. 300 τῆς ἐκδ. Jacobitz). Ὅρτέων δὲ πασέων τῶν οἶδα μεγίστην τοῦ εἴαρος ἀρχομένου ἐπιτελέουσι, καί μιν οἱ μὲν πυρὴν, οἱ δὲ λαμπάδα καλέουσι. Θυσίην δὲ ἐν αὐτῇ τοιήνδε ποιέουσι· δένδρα μεγάλα ἐκκόψαντες ἐν τῇ αὐλῇ ἐστᾶσι, μετὰ δὲ ἀγινέοντες αἰγὰς τε καὶ οἴας καὶ ἄλλα κτήνεα ζῶα ἐκ τῶν δενδρέων ἀπαρτέουσιν ἐν δὲ καὶ ὄρνιθες καὶ εἴματα καὶ χρύσεα καὶ ἀργύρεα ποιήματα. Ἐπεὰν δὲ ἐντελέα πάντα ποιήσωνται, περιενεῖκοντες τὰ ἰρὰ περὶ τὰ δένδρα πυρὴν ἐνίῃσι, τὰ δὲ αὐτίκα πάντα καίονται.

περιέφερον περὶ ταῦτα τὰ ἱερά, ἔθιτον πῦρ καὶ ταχέως ἔκαιοντο πάντα. Ἀλλὰ προχωρῶν καὶ περαιτέρω ὁ Mannhardt ὑποδεικνύει τὴν ὁμοιότητα τῶν συγχρόνων ἐθίμων πρὸς τὰ ἔθιμα τῆς λατρείας τοῦ Ἀδώνιδος¹ καὶ ἰδίᾳ τοῦ Ἄττιος.² Μεταξὺ τῶν περὶ τὸν Ἄδωνιν ἐθίμων στηριζόμενος εἰς πληροφορίαν τοῦ Ἡσυχίου σημειώνει τὸ ἔθιμον τῆς τομῆς δένδρου καὶ ἀναθέσεως αὐτοῦ εἰς τὴν Ἀφροδίτην παρὰ τὴν εἴσοδον τοῦ ἱεροῦ.³ Προκειμένου δὲ περὶ τῆς λατρείας τοῦ Ἄττιος παρατηρεῖ⁴ ὅτι τὰ ἐθιζόμενα κατ' αὐτὴν πλησιάζουν πάρα πολὺ πρὸς τὰ δυτικά. Ἰδιαιτέρως σημειώνει τὴν κατὰ τὴν ἡμέραν arbor intrat (=τὸ δένδρον εἰσέρχεται) κοπὴν μιᾶς πεύκης ὑπὸ τοῦ Κολλεγίου τῶν δενδροφόρων καὶ τοποθέτησιν αὐτῆς εἰς τὸ ἐπὶ τοῦ Παλατινοῦ λόφου ἱερὸν τῆς θεᾶς. Τὸ δένδρον ἐκοσμεῖτο μὲ τὰ σύμβολα τῆς φρυγικῆς λατρείας, ἀνηγάτο δ' ἀπ' αὐτοῦ ὁμοίωμα νέου, τὸ ὁποῖον εἰκόνιζε τὸν Ἄττιν. Παρ' ὅλην ὅμως τὴν καταπληκτικὴν ὁμοιότητα τῶν ἐθίμων τῶν ἀνατολικῶν λατρείων πρὸς τὰ εὐρωπαϊκὰ διστάζει νὰ δεχθῆ ἱστορικὴν αὐτῶν συνάφειαν, διότι, μολονότι ὅλα σχεδὸν τὰ εὐρωπαϊκὰ ἀπαντῶσι καὶ εἰς τὴν Ἀνατολήν, ἢ σύνδεσις αὐτῶν μεταξὺ των δὲν γίνεται κατὰ τὴν αὐτὴν σειράν καὶ τάξιν, ἀλλὰ παραμένει ἐλευθέρᾳ.

Ἐὰν Ἀδώνια, λέγει,⁵ καὶ ἡ λατεία τοῦ Ἄττιος δι' ἐπιλογῆς καὶ τακτοποιήσεως συνεκροτήθησαν εἰς σταθερὰν καὶ ὀλίγον μεταβλητὴν μορφήν, ὑπὸ τὴν ὁποίαν κατὰ τὴν γεωγραφικὴν αὐτῶν ἐξάπλωσιν παρέμειναν ἀπωστεωμένα καὶ μεμονωμένα χωρὶς νὰ γεννήσουν νέας μορφὰς καὶ νὰ ριζωθοῦν εἰς τὴν ζωὴν τοῦ λαοῦ. Δυσκόλως θὰ ἠδύνατο νὰ θεωρηθῆ πεπλανημένη ἡ ἐκδοχή, ὅτι τῆς ἐκ τῶν ἱστορικῶν χρόνων γνωστῆς μορφῆς τῶν λατρειῶν τούτων προηγήθη λαϊκωτέρα τις, παλαιότερα καὶ ἀπλουστερα, ἡ ὁποία θὰ ἔπρεπε νὰ ἦτο πολὺ ὁμοιότερα πρὸς τὰ γερμανοσλαβικὰ ἔθιμα». Ὁ Mannhardt δὲν ἀποκλείει τὴν διάδοσιν ἀνατολικῶν θρησκευτικῶν συνηθειῶν⁶ κατὰ τοὺς παλαιοὺς ἐθνικοὺς χρόνους εἰς τοὺς Γερμανοὺς καὶ τοὺς Σλάβους, δὲν εὐρίσκει ὅμως πότε καὶ διὰ ποίας ὁδοῦ ἐγένετο αὕτη. Διὰ τοῦτο, πιστεύων εἰς τὴν ψυχικὴν ὁμοιογένειαν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους,⁷ δέχεται ὅτι τὰ τε εὐρωπαϊκὰ καὶ τὰ ἀσιατικὰ ἔθιμα ἐγεννήθησαν αὐτοτελῶς ἐκ τῆς ὁμοίας τοῦ ἀνθρώπου πνευματικῆς ὁργανώσεως (Geistesorganisation).

¹ Ἐνθ' ἀν. σ. 273 κέ.

² Ἐνθ' ἀν. σ. 291 κέ.

³ Ἡσύχιος ἐν λ. «Ἄοια: δένδρα κοπτόμενα καὶ ἀνατιθέμενα τῇ Ἀφροδίτῃ, ὡς ἱστορεῖ Νάσανδρος, πρὸς ταῖς εἰσόδοις». Κατὰ τὸ Μέγα Ἑτυμολογικὸν ἐν λ. Ἄφως, ἡ λέξις Ἄφ ἐν Κύπρῳ ἦτο ἐπώνυμον τοῦ Ἀδώνιδος.

⁴ Ἐνθ' ἀν. σ. 191.

⁵ Ἐνθ' ἀν. σ. 296.

⁶ Ἐνθ' ἀν. σ. 298.

⁷ Ἐνθ' ἀν. σ. 301 παραπέμπει εἰς τὸν P e s c h e l, Völkerkunde. Leipzig 1874, σ. 25 κέ.

Ἐξ ὧν λέγει ὁ Mannhardt εἶναι προφανές ὅτι αἰσθάνεται ζωηρῶς τὴν ἀνάγκην τῆς ἱστορικῆς ἐρμηνείας, ἐπειδὴ ὁμως δὲν εὗρσκει τὸν δρόμον τῆς, προσφεύγει εἰς τὴν γενικότητα τῆς πολυγενεσίας. Ἡ προσφυγὴ αὕτη εἶναι δικαιολογημένη, διότι εἰς τοὺς χρόνους τοῦ αἰ ἱστορικαὶ γνώσεις περὶ τῆς ἐξαπλώσεως τῶν ἀνατολικῶν θρησκευμάτων ἀνὰ τὸ ἀχανές Ρωμαϊκὸν κράτος ἦσαν ἀκόμη πολὺ περιορισμένα. Τὰ λεγόμενα ὁμως ὑπ' αὐτοῦ, ὅτι τὰ ἀνατολικά θρησκευτάματα ἦσαν ὀργανωμένα εἰς σταθερὰν καὶ ἀπωστεωμένην μορφήν καὶ ὅτι ὡς ἐκ τούτου ἦσαν ἀνίκανα νὰ γεννήσουν νέας μορφὰς καὶ νὰ ριζωθοῦν εἰς τὴν ζωὴν τοῦ λαοῦ, δὲν εὐσταθοῦν. Ἀσφαλῶς ὀλόκληρος ἡ ὀργανωμένη λατρεία, φανερὰ ἢ μυστηριακῆ, δὲν δύναται νὰ γίνῃ κτῆμα εἰμὴ μόνον τῶν περὶ αὐτὴν ἀσχολουμένων, ὀρισμένοι ὁμως αὐτῆς ἐνεργεῖται, καὶ δὴ θεαματικαί, εἰς τὰς ὁποίας λαμβάνει μέρος ὀλόκληρος ὁ λαός, ρίπτουν βαθυτάτας ρίζας εἰς τὴν ζωὴν αὐτοῦ, αὐταὶ δὲ κυρίως ἀποτελοῦν δι' αὐτὸν τὸ κέντρον καὶ τὴν οὐσίαν τῶν θρησκευτικῶν ἐορτῶν καὶ πανηγύρεων. Ἐκ τῆς ὀργανωμένης λ.χ. χριστιανικῆς λατρείας τοῦ Πάσχα ὅ,τι διὰ τὸν λαὸν ἀποτελεῖ τὴν ἐορτὴν δὲν εἶναι ὀλόκληρος ἡ τελούμενη ἀκολουθία, ἀλλὰ τὸ «*Δεῦτε λάβετε φῶς*», τὸ ὁποῖον συνοδεύει ἢ ἀνανέωσις τοῦ φωτὸς διὰ τῶν ἀναπτομένων λαμπάδων, ἢ ἀνάγνωσις τοῦ ἐωθινοῦ εὐαγγελίου εἰς τὸ ὑπαιθρον καὶ τὸ τροπᾶριον τῆς Ἀναστάσεως «*Χριστὸς ἀνέστη ἐκ νεκρῶν*», οἱ ἤχοι τῶν κωδῶνων καὶ οἱ κρότοι τῶν πυροτεχνημάτων καὶ τὰ κόκκινα αὐγά, μετὰ τὰ ὁποῖα σπεύδουν οἱ πιστοὶ εἰς τὰς οἰκίας των, διὰ νὰ φάγουν τὸ νυκτερινὸν πασχαλινὸν γεῦμα, ἀδιαφοροῦντες διὰ τὴν συνεχιζομένην πασχαλινὴν λειτουργίαν, τὴν ὁποίαν ἐλάχιστοι παρακολουθοῦν. Ἐκ τῆς ἐσπερινῆς ἀκολουθίας τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς ἐπίσης τὸ κύριον διὰ τὸν λαὸν μέρος εἶναι ἡ θεαματικὴ περιφορὰ τῶν ἐπιταφίων. Τὸ αὐτὸ πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν καὶ διὰ τὰ ἀρχαῖα θρησκευτάματα. Ἀσφαλῶς τὰ μυθολογούμενα καὶ τὰ ἐν τοῖς μυστηρίοις τελούμενα ὀλίγον ἦσαν προσιτὰ εἰς τὸν λαὸν καὶ διὰ τοῦτο εὐκόλως ἠδύναντο νὰ λησμονηθοῦν ἢ νὰ ἀντικατασταθοῦν, ἀλλ' ἔθιμα ἐντυπωσιακά, ὅπως αἱ ἀναπτόμεναι πυραὶ, ὁσάκις μάλιστα ἀπεδίδοντο εἰς αὐτὰς καὶ εὐεργετικαὶ διὰ τὴν εὐετηρίαν καὶ τὸν ἄνθρωπον ἐν γένει δυνάμεις, ἠδύναντο πολὺ καλὰ νὰ γίνουσι κτῆμα τοῦ λαοῦ καὶ νὰ διαιωνισθοῦν, ἀνεξαορτήτως τῆς κρατησάσης νέας λατρείας ἢ καὶ ἐν ἀναγκαστικῶ συνδυασμῶ πρὸς αὐτήν. Δὲν θέλω δι' αὐτοῦ νὰ εἶπω ὅτι ὅλαι αἱ κατὰ διάφορα χρονικὰ σημεῖα τοῦ ἐνιαυτοῦ ἀναπτόμεναι πυραὶ εἶναι ἀνατολικῆς ἀρχῆς. Τὸ πῦρ λόγῳ τῶν ἰδιοτήτων αὐτοῦ ἠδύνατο βεβαίως νὰ ἀποτελέσῃ καὶ αὐτοτελῶς παρ' ἐκάστῳ λαῶ λατρευτικὸν στοιχεῖον. Ὅθεν ἐκάστη περίπτωσις λατρευτικῆς πυρᾶς πρέπει νὰ ἐξετάζηται καθ' ἑαυτήν. Ὅπου ὁμως τὰ λατρευτικὰ πυρολατρικὰ ἔθιμα παρουσιάζουσιν ἰδιάζουσας ἐν ταῖς λεπτομερείαις μορφήν, ὑπενθυμίζουσας ἀνατολικὰς λατρείας, τίποτε, νομίζω, δὲν δύναται νὰ μᾶς ἐμποδίσῃ νὰ ἐξετάσωμεν ἂν εἶναι δυνατὴ ἡ ἱστορικὴ σύ-

ναφίς αὐτῶν πρὸς τὰς λατρείας ταύτας, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον περιέργως, καθ' ὅσον γνωρίζω, δὲν ἔγινε μέχρι τοῦδε. Οἱ περισσότεροι τῶν πραγματευθέντων περὶ τῶν πυρῶν ἠρκέσθησαν, ὅπως καὶ ὁ Mannhardt, εἰς γενικὰς ἐρμηνείας περὶ τῆς σημασίας αὐτῶν, μερικοὶ προσεπάθησαν νὰ συνάψουν αὐτὰς πρὸς ἀρχαίας ἐθνικὰς τῆς Δύσεως λατρείας, περὶ τῶν ὁποίων ἐλάχιστα γνωρίζομεν, ἄλλοι κατέφυγον εἰς τὴν Ἰνδοευρωπαϊκὴν ἀρχαιότητα,¹ καὶ αὐτὸς δὲ ὁ Frazer, ὁ ὁποῖος ἐξήτασε καὶ τὰς ἀνατολικὰς λατρείας καὶ διέκρινε τὴν ἐπίδρασιν αὐτῶν ἐπὶ τῶν χριστιανικῶν ἑορτῶν, περιορίσθη εἰς γενικὴν ἐρμηνείαν ἀποφυγῶν τὴν ἱστορικὴν σύναψιν τῶν ἀρχαίων πρὸς τὰ νέα. Ὁ v. Genner τέλος ἐξετάζων κατὰ τὴν γεωγραφικὴν μέθοδον τὰ γαλλικὰ κυρίως ἔθιμα παρατηρεῖ μὲν ὅτι ἡ γνώμη περὶ ἐπιβιώσεως παλαιῶν ἐθίμων δὲν δύναται νὰ ἰσχύη εἰμὴ μόνον δι' ἓν μέρος τῆς Γαλλίας, ὅπου ταῦτα διατηροῦν πλήρη τὴν ἀνάπτυξίν των, προσπαθεῖ ὅμως νὰ ἐλαττώσῃ τὴν πιθανότητα αὐτῆς προβάλλων τὸ ἐρώτημα, διατί ἔθιμα ἀρχαία, εἴτε κλασσικὰ εἴτε βαρβαρικά, διετηρήθησαν εἰς μερικὰ μόνον μέρη καὶ ὄχι εἰς ἄλλα, ἐνῶ ὀλόκληρος ἡ Γαλατία ὑπέκειτο εἰς τὴν αὐτὴν διοίκησιν, τὰς αὐτὰς θρησκείας, τὰς αὐτὰς ἐπιδρομάς.² Νομίζω ὅτι τὸ ἐρώτημα δὲν δικαιολογεῖται ὡς πρὸς τὰ θρησκευτικὰ τοῦλάχιστον πράγματα. Αἱ ἀρχαῖαι λατρεῖαι ἐν γένει δὲν εἶχον τὴν γενικότητα καὶ τὴν ὁμοιγένειαν τῶν νεωτέρων. Κατὰ τόπους διάφοροι θεοὶ ἐλατρεύοντο, αἱ δὲ λατρεῖαι καὶ τῶν αὐτῶν θεῶν κατὰ τόπους σημαντικῶς διέφερον. Διὰ τὴν Ἑλλάδα τοῦλάχιστον πρόχειρος ἀψευδὴς μάρτυς εἶναι ὁ Πausanias. Πιστεύω ὅτι τὸ ἴδιον πρᾶγμα θὰ ἐβλέπομεν συμβαῖνον καὶ ἐν Γαλατίᾳ καὶ Γερμανίᾳ, ἃν καὶ αἱ χῶραι αὗται ἠτύχουν νὰ ἔχουν τὸν Πausanian των. Ἡ ρωμαϊκὴ κυριαρχία δὲν ἐφρόντισε νὰ ἐνοποιήσῃ τὰ τῆς θρησκείας. Ἡ μόνη ἐπιβληθεῖσα γενικῶς λατρεία, ἣτις ἐξεπροσώπει τὴν ἐνότητα τοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους, ὑπῆρξεν ἡ λατρεία τῶν ἐκάστοτε αὐτοκρατόρων. Ὅσον δ' ἀφορᾷ εἰς τὰς ἀνατολικὰς λατρείας, ἡ διείσδυσις αὐτῶν ὑπῆρξε σποραδική, συχνότερα δ' εἰς τὰ ἐμπορικὰ κέντρα καὶ τὰ ὄρια τοῦ κράτους, ὅπου πολλάκις ὑπῆρξον ἀνατολικαὶ λεγεῶνες. Τὸ σποραδικὸν ἀκριβῶς αὐτὸ τῆς διεισδύσεως ἐρμηνεύει πιθανῶς καὶ τὴν παρουσίαν τῶν ἀνατολιζόντων ἐθίμων εἰς ὠρισμένας μόνον περιοχὰς καὶ οὐχὶ καθ' ἅπασαν τὴν χώραν, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἐκίνησε τὴν ἀπορίαν τοῦ v. Genner. Ἡ κατάστροφισις τῶν ἐθίμων εἰς γεωγραφικοὺς χάρτας ἀσφαλῶς προάγει τὴν ἔρευναν ἢ μᾶλλον πρέπει νὰ ἀποτελῇ προϋπόθεσιν αὐτῆς, δὲν εἶναι ὅμως ἰκανὴ νὰ λύῃ ὅλα τὰ προβλήματα, ἐὰν δὲν συνοδεύηται καὶ ὑπὸ τῆς ἱστορικῆς ἐξετάσεως. Δὲν πρέπει νὰ λησμονῆται ὅτι ἡ λεκάνη τῆς Μεσογείου ὑπῆρξεν ἡ κοίτις τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ, τοῦ ὁποίου τὴν ἐπίδρασιν ὑπέ-

¹ Leopold v. Schröder, Arische Religion. Zweiter Band. Naturverehrung und Lebensfeste. Leipzig 1923.

² Ἐνθ' ἀν. σ. 1148. Βλ. καὶ 1147 καὶ 857.

στησαν βλοιοί οἱ λαοί, ὅσοι παλαιόθεν ἦσαν ἐγκατεστημένοι ἐν αὐτῇ καὶ ὅσοι βραδύτερον ἐγκατεστάθησαν. Ὁ δὲ πολιτισμὸς οὗτος, ἐνιαῖος ἐν τῷ συνόλω του, παρουσίαζε κατὰ τόπους διαφορὰς, διότι ἡ ἰσοπέδωσις τῶν κατοικούντων εἰς τὸν χῶρον αὐτοῦ ποικίλων καὶ πολυαρίθμων λαῶν οὐδέποτε ὑπῆρξε πλήρης καὶ μετὰ τὴν ἐπικράτησιν ἀκόμη τοῦ χριστιανισμοῦ. Ἐντεῦθεν καὶ τὰ ἐπιβιώματα αὐτοῦ παρουσιάζουν ἐκασταχοῦ διαφορὰς καὶ παραλλαγὰς. Ἡ γενίκευσις δὲν ὑπάρχει εἰς τὰ πράγματα καὶ δὲν πρέπει νὰ ἐπιζητῶμεν νὰ τὴν ἐπιβάλωμεν ἐν ὀνόματι τῶν ἀρχῶν τῆς ἐπιστήμης, τὰς ὁποίας πρεσβεύομεν.

* * *

Καὶ τώρα ἄς εἰσέλθωμεν εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ ἔθιμου ἐν σχέσει πρὸς τὰς ἀνατολικὰς λατρείας, τὴν ὁμοιότητα πρὸς τὰς ὁποίας ὑπέδειξεν ἤδη, χωρὶς νὰ τὴν πιστεύη, ὡς εἴπομεν, ὁ Mannhardt.

Τὰ χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα παρουσιάζει τὸ ἔθιμον, καθὼς ὑπεδείξαμεν ἀνωτέρω, εἶναι τὰ ἑξῆς:

- 1) Ὅτι γίνεται κατὰ τὴν ἔναρξιν τοῦ ἔαρος.
- 2) Ὅτι γίνεται κατὰ τὴν ἔναρξιν τῆς νηστείας συγχρόνως μὲ τὰς μεταμφιέσεις (καρναβάλια).
- 3) Ὅτι κόπτεται ἐκ τοῦ δάσους δένδρον, τὸ ὁποῖον τοποθετεῖται εἰς τὸ κέντρον τῆς πυρᾶς.
- 4) Ὅτι περὶ τὴν ἀναπτομένην πυρὰν ὁ λαὸς τραγουδεῖ καὶ χορεύει.
- 5) Ὅτι μετὰ τὸ κατακάθισμα τῆς φλογὸς οἱ παριστάμενοι ὑπερπιδῶσι τὰ ὑπολείμματα τῆς πυρᾶς.
- 6) Ὅτι γίνονται ὑπαινιγμοὶ περὶ μελλόντων συνοικεσίων.

Ταῦτα πάντα εἶναι κοινὰ καὶ εἰς τὸ ἑλληνικὸν καὶ εἰς τὰ δυτικὰ ἔθιμα. Εἰς τὰ δευτέρω προστίθενται καὶ δύο ἄλλα.

- 7) Ὅτι ἀπὸ τῶν κλάδων τοῦ δένδρου ἀναρτᾶται ὁμοίωμα ἀνθρώπου καὶ
- 8) Ὅτι ἐνιαχοῦ ἀναρτῶνται καὶ ζῶα, τὰ ὁποῖα κατακαίονται.

Πάντα ταῦτα τὰ στοιχεῖα ἀπαντῶνται καὶ εἰς τὰς ἀνατολικὰς λατρείας τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων καὶ ἰδίως εἰς τὴν λατρείαν τῆς Μεγάλης μητρὸς τῶν θεῶν καὶ τοῦ Ἄττιος, ἣτις ὑπῆρξεν ἡ ἐπισημοτέρα πασῶν, περιληφθεῖσα καὶ εἰς τὸ ἐπίσημον ρωμαϊκὸν ἐορτολόγιον.¹

¹ Διὰ τὰς λεπτομερείας τῆς ἐορτῆς παραπέμπω τὸν ἀναγνώστην εἰς τοὺς ἐδικῶς περὶ αὐτὴν ἀσχοληθέντας: H u g o H e r d i n g, Attis, seine Mythen und sein Kult. Giessen 1903 (=Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten. Bd. I). Οὗτος συνεκέντησεν ὁλόκληρον τὸ σχετικὸν ὕλικὸν μέχρι τῶν χρόνων τῆς δημοσιεύσεως τοῦ ἔργου του.—F r a n z C u m o n t, Die orientalischen Religionen im römischen Heidentum. Bearbeitet von Aug. Burchhardt—Brandenburg.³ Leipzig·Berlin 1931.—J. G. F r a z e r, The golden bough. Part IV. Adonis Attis Osiris.³ London 1919, τόμ. I σ. 263 κέ.—H e n r i G r a i l l o t, Le culte de Cybèle, Mère des dieux, à Rome et dans l' Empire romain. Paris 1912.

1) Ἡ ἑορτὴ τοῦ Ἄττιος ἐγίνετο κατὰ μῆνα Μάρτιον (15 Canna intrat, 22 Arbor intrat, 24 sanguem, 25 Hilaria, 26 Requetio, 27 Lavatio).

2) Προηγεῖτο ταύτης ἀποχὴ ἀπὸ «σίτου καὶ τῆς ἄλλης παχειάς καὶ ῥυπαρᾶς τροφῆς».¹ Σημειωτέον ὅτι ἡ ἑορτὴ πιθανώτατα συνωδεύετο καὶ ὑπὸ μεταμφίσεσων, ὅπως καὶ αἱ Ἀπόκρεω.²

3) Ἐκόπτετο πεύκη, ἡ ὁποία ἐστήγετο εἰς τὸ ἱερὸν τῆς Θεᾶς.³ Τὸ δένδρον ἐκαίετο μετὰ ἐν ἔτος, ὅτε ἐγίνετο ἡ ἀντικατάστασις αὐτοῦ διὰ τοῦ νέου. Τοῦτο μαρτυρεῖται ρητῶς ὑπὸ τοῦ Φιρμίκου Ματέρνου,⁴ βεβαιοῦται δὲ καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι ἐν ἐπιγραφῇ ρωμαϊκῶν χρόνων, εὐρεθείση ἐν Βουλγαρίᾳ, οἱ δένδροφόροι συνδυάζονται πρὸς τοὺς πυραΐθους,⁵ οἱ ὁποιοὶ εἶναι γνωστὸν ὅτι ἦσαν λατρευταὶ τοῦ πυρὸς ἐν Καππαδοκίᾳ, ὀνομασθέντες οὕτω κατὰ τὸν Εὐστάθιον «ὡς πῦρ αἴθοντες καὶ δι' αὐτοῦ μαντευόμενοι».⁶

4) Ὅτι ὅλοι οἱ μετέχοντες τῆς ἑορτῆς ἐτραγουδοῦσαν καὶ ἐχόρευον περὶ τὴν πυρὰν δὲν μαρτυρεῖται, ἀλλ' εἶναι πολὺ φυσικόν, ἐφ' ὅσον ἡ πυρὰ ἀπετέλει τὸ θεαματικώτερον καὶ λαϊκώτερον αὐτῆς στοιχεῖον.

5) Ὅτι ἐπήδων ὑπὲρ τὴν πυρὰν οἱ ἑορτάζοντες δὲν μαρτυρεῖται εἰδικῶς διὰ τὴν ἑορτὴν τοῦ Ἄττιος, μαρτυρεῖται ὅμως ἀορίστως διὰ παρομοίας πυρᾶς ὑπὸ τοῦ Θεοδωρήτου, ἐπισκόπου Κύρου, ὅστις ἐρμηνεύων τὸ τῶν Βασιλειῶν (Δ, 17) «Καὶ διῆγον τοὺς υἱοὺς αὐτῶν καὶ τὰς θυγατέρας αὐ-

¹ Σ α λ λ ο ῦ σ τ ι ο ς, Περὶ θεῶν καὶ κόσμου (παρὰ Herding σ. 58 κέ.=Fr. Ph. Gr. Coll. Müllach, III σ. 33): ...ἑορτὴν ἄγομεν διὰ ταῦτα. Καὶ πρῶτον μὲν... ἐν κατηφείᾳ ἐσμέν σίτου τε καὶ τῆς ἄλλης παχειάς καὶ ῥυπαρᾶς τροφῆς ἀπεχόμεθα... εἶτα δένδρου τομαὶ καὶ νηστεία.. ἐπὶ τούτοις γάλακτος τροφή.. ἐφ' οἷς ἰλαροῖται καὶ στέφανοι.

² Herding, ἐνθ' ἀν. σ. 168 κέ. (=Ἡ ρ ω δ ι α ν ὸ ς, I, 10, 5-7): καὶ πάντα ὅσα παρ' ἐκάστοις πλούτου σύμβολα κειμήλιά τε βασιλέων ὕλης τε ἢ τέχνης θαύματα, τῆς θεοῦ προπομπεύει· ἀνετός τε πᾶσι δέδοται ἐξουσία παντοδαπῆς παιδιᾶς ἐκαστός τε ὁ βούλεται σχῆμα ὑποκρίνεται).

³ Ἰ ω ἄ ν ν η ς Λ υ δ ὸ ς, Περὶ μηνῶν. 4,59 (ἔκδ. Wunsch σ. 113): Τῆ πρὸ δεκαμιᾶς Καλανδῶν Ἀπριλιῶν δένδρον πίτυς παρὰ τῶν δένδροφόρων ἐφέρετο ἐν τῷ παλατίῳ. Τὴν δὲ ἑορτὴν Κλαύδιος ὁ βασιλεὺς κατεστήσατο.

⁴ J u l . F i r m i c u s M a t e r n u s, De errore profanarum religionum κεφ. 27, 2 In sacris Frygiis quae matris deum dicunt, per annos singulos arbor pinea caeditur, et in media arbore simulacrum iuvenis subligatur. In Isiacis sacris de pinea arbore caeditur truncus. Hujus trunci media pars subtiliter excavatur, illic de seminibus factum idolum Osiridis sepelitur. In Proserpinae sacris caesa arbor in effigiem virginis formamque conponitur, et cum intra civitatem fuerit inlata, quadraginta noctibus plangitur, quadragesima vero nocte conburitur. Sed et illa alia ligna quae dixi similis flamma consumit. Nam etiam post annum ipsorum lignorum rogam flamma depascitur.

⁵ Περὶ τῆς ἐπιγραφῆς βλ. L. D e u b n e r, Dumopireti ἐν Jahrbuch des deutschen archäologischen Instituts, τόμ. 44 (1929), σ. 132 κέ.

⁶ Σχόλια εἰς Διονύσιον Περιηγητὴν στ. 970.

τῶν ἐν πυρὶ, ἔμαντεύοντο μαντείας καὶ οἰωνίζοντο», ἐπάγεται τὰ ἐξῆς: «Ὁ μὲν Ἰώσηπος ἔφη καὶ τὸν ἓνα αὐτῶν τῶν υἱῶν ὀλοκαυτῶσαι τῷ Βάαλ. Ἐγὼ δὲ οἶμαι τὸ μέχρις ἡμῶν φθάσαν τῆς πλάνης εἶδος τὸν λόγον αἰνίτεσθαι. Εἶδον γὰρ ἐν τισὶ πόλεσι ἀπαξ τοῦ ἔτους ἐν ταῖς πλατείαις ἀπομύνας πυρᾶς καὶ ταύτας τινὰς ὑπεραλλομένους καὶ πηδῶντας, οὐ μόνον παῖδας ἀλλὰ καὶ ἄνδρας· τὰ δέ γε βρέφη παρὰ τῶν μητέρων παραφερόμενα διὰ τῆς φλογός. Ἐδόκει δὲ τοῦτο ἀποτροπιασμός εἶναι καὶ κάθαρσις. Ταύτην οἶμαι καὶ τοῦ Ἄχαζ γεγενῆσθαι τὴν κατηγορίαν.»¹

6) Ὅτι ἡ ὄλη ἐορτὴ ἔφερε καὶ ἐρωτικὸν χαρακτῆρα, ἐφ' ὅσον ἀνεφέρετο εἰς τὰς σχέσεις τῆς Κυβέλης πρὸς τὸν Ἄττιν, εἶναι ἐπίσης πιθανώτατον. Ὁ Herding δέχεται τὴν τέλεσιν καὶ ἱεροῦ γάμου κατὰ τὰ Hilaria.²

7) Ὅτι ἀπὸ τῶν κλάδων τοῦ δένδρου ἀνηγᾶτο ὁμοίωμα νέου, τὸ ὁποῖον πιθανώτατα εἰκόνιζε τὸν Ἄττιν, μαρτυρεῖται ρητῶς ὑπὸ τοῦ Φιρμίκου Ματέρνου εἰς τὸ ἀνωτέρω παρειτεθὲν χωρίον.

8) Ἀνάρτησις ζῶων εἰς τὸ δένδρον τῆς πυρᾶς τοῦ Ἄττιος δὲν μαρτυρεῖται, ἀναφέρεται ὅμως ὑπὸ τοῦ Λουκιανοῦ, προκειμένου περὶ τῆς ἐπίσης ἀνατολικῆς λατρείας τῆς Συρίας θεᾶς,³ ἣτις καὶ αὐτὴ ἦτο πολὺ διαδεδομένη ἀνὰ τὸ ρωμαϊκὸν κράτος,⁴ συνεκρητίσθη δὲ πρὸς πολλὰς γυναικείας θεότητας, ἐν αἷς καὶ πρὸς τὴν μητέρα τῶν θεῶν Κυβέλην.⁵

Κατὰ ταῦτα ἡ ὁμοιότης τῶν στοιχείων τοῦ ἔθιμου πρὸς τὰ τῶν ἀνατολικῶν λατρεῶν εἶναι ἀπαραγνῶριστος. Ὑπολείπεται νὰ ἔξετασθῇ ἂν ὑπάρχῃ μεταξὺ αὐτῶν καὶ ἱστορικὴ συνάφεια ἢ ἐγεννήθησαν αὐτοτελῶς καὶ ἀνεξαρτήτως ἀπ' ἀλλήλων, ὅπως ἐπίστευσεν ὁ Mannhardt. Ἡ ἀπάντησις εἰς τὸ ἐρώτημα εἰς τοὺς χρόνους τοῦ Mannhardt ἦτο ἴσως δύσκολος, τῶρα ὅμως μετὰ τὰς ἐργασίας τοῦ Herding, τοῦ Cumont, τοῦ Graillet καὶ πολλῶν ἄλλων ἐρευνητῶν, διὰ τῶν ὁποίων ἀπεκαλύφθη ἡ ἔκτασις τῆς διεισδύσεως τῶν ἀνατολικῶν λατρεῶν κατὰ τοὺς αὐτοκρατορικοὺς κυρίως χρόνους μέχρι τῶν ἑσχατιῶν τῆς Δύσεως, νομίζω ὅτι ἡ ἱστορικὴ σύναψις τῶν ὁμοίων, παλαιῶν καὶ νέων, δὲν εἶναι πλέον δύσκολος.

Δὲν ὑπάρχει ἀνατολικὴ λατρεία, εἴτε μικρασιατικὴ εἴτε συριακὴ εἴτε περσικὴ εἴτε αἰγυπτιακὴ, ἢ ὅποια νὰ μὴ εἶχεν ὁπαδοὺς καὶ ἱερά, ἔγκατε-

¹ Θεοδωρήτου Κύρου, Εἰς τὰ ζητούμενα τῶν Βασιλειῶν καὶ τῶν Παραλειπομένων, 4, 47. Migne PSG, τόμ. 80, στ. 780.

² Ἐνθ' ἀν. σ. 216 κέ. Βλ. καὶ H. Graillet, ἔνθ' ἀν. σ. 132.

³ Βλ. τὸ ἀνωτέρω παρειτεθὲν χωρίον.

⁴ Βλ. Fr. Cumont, ἔνθ' ἀν. σ. 94 κέ. Ἱερὸν τῆς Συρίας θεᾶς ὑπῆρχε καὶ ἐν Ρώμῃ εἰς τὸν Ἰανίκουλον λόφον, ἀνασκαφὴν ὑπὸ τοῦ P. Gaukler. Τὰ πορίσματα τῶν ἀνασκαφῶν βλέπε εἰς τὸ ἔργον αὐτοῦ Le sanctuaire syrien du Janicule. Paris 1912.

⁵ Περβ. CIL, VII 759. Ἡ ἐπιγραφὴ εὐρέθη ἐν Βορείῳ Ἀγγλίᾳ. Βλ. Fr. Cumont, ἔνθ' ἀν. σ. 103.

σπαρμένα ἀνὰ τὰς διαφόρους πόλεις τοῦ κράτους. Ἐξ ὅλων ὁμως τούτων τῶν λατρειῶν ἡ ἐνωρίτερον ἀναγνωρισθεῖσα ἐπισήμως ὑπὸ τοῦ κράτους καὶ περιληφθεῖσα εἰς τὸ ἐπίσημον ἑορτολόγιον ὑπῆρξεν ἡ φρυγικὴ θρησκεία τῆς Μητρὸς τῶν θεῶν Κυβέλης καὶ τοῦ ἑραστοῦ αὐτῆς, τοῦ Ἄττιος. Ἦδη κατὰ τὸ 204 π.Χ. κατὰ τὸν Ἀννιβαϊκὸν πόλεμον κατόπιν χρησιμοῦ προσεκομίσθη ἐκ Μικρᾶς Ἀσίας εἰς Ρώμην τῇ ἐπεμβάσει τοῦ βασιλέως τῆς Περγάμου Ἄττάλου ὁ μετεωρίτης λίθος, ὁ ὁποῖος ἐθεωρεῖτο ὡς ἔδρα τῆς φρυγικῆς θεᾶς, δέκα τρία δὲ ἔτη βραδύτερον, τὸ 191, ἐκτίσθη καὶ ναὸς δι' αὐτὴν ἐπὶ τοῦ Παλατινοῦ λόφου. Ἡ λατρεία αὐτῆς ἔνεκα τοῦ δογματικοῦ της χαρακτῆρος ἀπήρσεν εἰς τοὺς Ρωμαίους καὶ διὰ τοῦτο ὑφίστατο διαφόρους περιορισμούς. Ἀπὸ τῶν χρόνων ὁμως τοῦ αὐτοκράτορος Κλαυδίου αἱ ἑορταὶ τῆς Μητρὸς τῶν θεῶν καὶ τοῦ Ἄττιος γίνονται ἐπισήμως δεκταὶ καὶ ἑορτάζονται μετὰ μεγάλης μεγαλοπρεπείας καὶ λαμπρότητος ἐν Ρώμῃ. Ἐκτοτε ἡ λατρεία διεδόθη ταχέως καθ' ἅπασαν τὴν Δύσιν,¹ φαίνεται δὲ ὅτι συμφῶνως πρὸς τὸ συγκρητιστικὸν πνεῦμα τῶν χρόνων τούτων ἀπερρόφησε καὶ πολλὰ στοιχεῖα ἄλλων ἀνατολικῶν λατρειῶν.² Ὅθεν δὲν πρέπει νὰ φανῇ παράδοξον ἂν εἰς τὰ σημερινὰ ἔθιμα παρουσιάζωνται καὶ ἄλλα ἀνατολικὰ στοιχεῖα, μὴ περιλαμβανόμενα εἰς τὰ γνωστὰ τῆς λατρείας τοῦ Ἄττιος, ὡς λ.χ. ἡ ἀνάρτησις ζώων, ἡ ὁποία ἰδιάζει εἰς τὴν πυρὰν τῆς Συρίας θεᾶς.

Τὴν διάδοσιν ταύτην γνωρίζομεν κυρίως ἐκ τῶν ἐπιγραφῶν, τῶν ἀναφερομένων εἰς τοὺς *δενδροφόρους*, οἱ ὁποῖοι σὺν τῷ χρόνῳ ὀργανώθησαν εἰς κολλέγια, φέροντα τὸ ὄνομα τῆς Μητρὸς τῶν θεῶν καὶ τοῦ Ἄττιος (*Collegium dendrophorum Matris deum magnae Idaeae et Attis*),³ κατὰ τὸ πρότυπον τῶν ρωμαϊκῶν συντεχνιῶν. Τὰ μέλη αὐτῶν συχνὰ ἐν ταῖς ἐπιγραφαῖς χαρακτηρίζονται ὡς ἱερεῖς ἢ μύσται τῆς θεᾶς. Τὰ κολλέγια ταῦτα τῶν δενδροφόρων ἀρχικῶς εἶχον μόνον θρησκευτικὸν χαρακτῆρα, βραδύτερον ὁμως προσέλαβον καὶ ἐπαγγελματικόν, ἐξηκολούθησαν δὲ ὑφιστάμενα καὶ μετὰ τὴν ἐπικράτησιν τοῦ Χριστιανισμοῦ μέχρι τοῦ 415, ὁπότε δι' αὐτοκρατορικῆς διατάγματος τῶν αὐτοκρατόρων Ὀνωρίου καὶ Θεοδοσίου ἐδημεύθη ἡ περιουσία αὐτῶν ὡς σωματείων ἔθνικῶν.⁴ Ἐκτοτε δὲν γίνεται λόγος περὶ αὐτῶν.

¹ O Fr. Cumont, ἐνθ' ἄν. σ. 54, σημειώνει τὴν διάδοσιν αὐτῆς εἰς τὴν Ἰσπανίαν, τὴν Βρετανίαν, τὰς Παραδουναβίους χώρας καὶ ἰδίως τὴν Γαλλίαν, ὅπου κέντρον διαδόσεως αὐτῆς ὑπῆρξε ἡ Λυὼν (Lugdunum).

² F r. C u m o n t, ἐνθ' ἄν. σ. 54.

³ Περὶ αὐτῶν βλ. F r. C u m o n t, *Dendrophori* ἐν RE, τ. IX στ. 216 κέ.

⁴ Codex Theodosianus XVI, 10, 2: Ea autem, quae multiplicibus constitutis ad venerabilem ecclesiam volumus pertinere, Christiana sibi merito religio vindicabit, ita ut omnis expensa illius temporis ad superstitionem pertinens, quae jure damnata est, omniaque loca, quae frediani, quae d e n d r o p h o r i, quae singula quaeque nomina et professiones gentiliciae te-

Ἡ δένδροφορία ἀναφέρεται ὡς λατρευτικὸν στοιχεῖον τῆς λατρείας πολλῶν θεῶν, οἷον τοῦ Διόνυσου, τοῦ Ἀπόλλωνος, τῆς Ἑκάτης, τῶν Μουσῶν καὶ τῆς Δήμητρος. Κατὰ τὸν Στράβωνα¹ «δένδροφορίαί τε καὶ χορεΐαι καὶ τελεταὶ κοιναὶ τῶν θεῶν εἰσι τούτων». Ἐν τούτοις, ἐπειδὴ ὁ Στράβων εἶναι συγγραφεὺς τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων, ὅποτε ὁ συγκρητισμὸς τῶν ἀνατολικῶν πρὸς τὰ ἑλληνικὰ εἶχε προχωρήσει, δὲν εἴμεθα βέβαιοι ἂν αἱ ὑπ' αὐτοῦ ἀναφερόμεναι δένδροφορίαὶ ὑφίσταντο πράγματι καὶ κατὰ τὴν κλασσικὴν ἀρχαιότητα. Ὡσαύτως δὲν εἶναι βέβαιοι ἂν τὸ ἐν Κῶ τελούμενον δένδροκόπιον εἶναι ἀρχαία τελετή, διότι καὶ ἡ ἀναφέρουσα αὐτὸ ἐπιγραφή εἶναι τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων.² Ὁμοιότητά τινα πρὸς τὰ ἀνατολικά, καὶ ἰδίᾳ τὰ τῆς Συρίας θεᾶς, παρουσιάζει καὶ ἡ ἐν Πάτραις πρὸς τιμὴν τῆς Λαφρίας Ἀρτέμιδος ἀναπτομένη πυρά, λεπτομερείας τῆς ὁποίας μᾶς δίδει ὁ Πausanias.³ Ἀλλὰ καὶ ἐδῶ δὲν εἴμεθα βέβαιοι ὅτι πρόκειται περὶ ἐθίμου τῶν κλασσικῶν χρόνων, οὐ μόνον διότι ὁ αὐτόπτης τῶν τελουμένων Πausanias εἶναι καὶ αὐτός, ὅπως καὶ ὁ Στράβων, συγγραφεὺς τῶν αὐτοκρατορικῶν ρωμαϊκῶν χρόνων, ἀλλὰ καὶ διότι ἡ λατρεία τῆς Συρίας θεᾶς εἶχεν ἐγκρασταθῆ ἤδη ἀπὸ τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ δὴ εἰς τὴν Πελοπόννησον καὶ τὴν Αἰτωλίαν,⁴ ἐκ τῆς ὁποίας κατὰ τὴν μαρτυρίαν

nuerunt epulis vel sumptibus deputata, possit hoc errore submoto compendia nostrae domus sublevare.

¹ Βιβλ. 10, σ. 467.

² M. P. N i l s s o n, Griechische Feste von religiöser Bedeutung. Leipzig 1906, σ. 61.

³ Π α υ σ α ν ί α ς 7, 18, 11. Ἄγουσι δὲ καὶ Λάφρια ἑορτὴν τῇ Ἀρτέμιδι οἱ Πατρεῖς ἀνά πᾶν ἔτος, ἐν ἣ τρόπος ἐπιχώριος θυσίας ἐστὶν αὐτοῖς. Περὶ μὲν τὸν βωμὸν ἐν κύκλῳ ξύλα ἰστάσιν ἔτι χλωρὰ καὶ ἐς ἑκκαίδεκα ἕκαστον πήχεις ἐντός δὲ ἐπὶ τοῦ βωμοῦ τὰ αὐτάτα σφισι τῶν ξύλων κείται. Μηχανῶνται δὲ ὑπὸ τὸν καιρὸν τῆς ἑορτῆς καὶ ἄνοδον ἐπὶ τὸν βωμὸν λειοτέραν, ἐπιφέροντες γῆν ἐπὶ τοῦ βωμοῦ τοὺς ἀναβαθμούς. Πρῶτα μὲν δὴ πομπὴν μεγαλοπρεπεστάτην τῇ Ἀρτέμιδι πομπεύουσι καὶ ἡ ἱερωμένη παρθένος ὀχεῖται τελευταία τῆς πομπῆς ἐπὶ ἐλάφων ὑπὸ τὸ ἄρμα ἔξευγμένον· εἰς δὲ τὴν ἐπιούσαν τηνικαῦτα ἤδη δρᾶν τὰ ἐς τὴν θυσίαν νομίζουσι, δημοσίᾳ τε ἡ πόλις καὶ οὐχ ἦσσαν ἐς τὴν ἑορτὴν οἱ ἰδιῶται φιλοτίμως ἔχουσιν. Ἐσβάλλουσι γὰρ ζῶντας ἐς τὸν βωμὸν ὄρνιθας τε τοὺς ἐδωδίμους καὶ ἱερεῖα ὁμοίως ἅπαντα, ἔτι δὲ ὕς ἀγρίους καὶ ἐλάφους τε καὶ δορκάδας, οἱ δὲ καὶ λύκων καὶ ἄρκτων σκύμους, οἱ δὲ καὶ τὰ τέλεια τῶν θηρίων· κατατιθέασιν δὲ ἐπὶ τὸν βωμὸν καὶ δένδρων καρπὸν τῶν ἡμέρων. Τὸ δὲ ἀπὸ τούτου πῦρ ἐνιασὶν ἐς τὰ ξύλα. Ἐνταῦθα που καὶ ἄρκτον καὶ ἄλλο τι ἐθεασσμένη τῶν ζῴων, τὰ μὲν ὑπὸ τὴν πρῶτην ὀρμὴν τοῦ πυρὸς βιαζόμενα ἐς τὸ ἐκτός, τὰ δὲ καὶ ἐκφεύγοντα ὑπὸ ἰσχύος· ταῦτα οἱ ἐμβαλόντες ἐπανάγουσιν αὐθις ἐς τὴν πυράν. Τρωθῆναι δὲ οὐδένα ὑπὸ τῶν θηρίων μνημονεύουσιν.

⁴ Βλ. M. N. N i l s s o n, Geschichte der griechischen Religion. Zweiter Band. Die hellenistische und römische Zeit. München 1940, σ. 116, 122, 613.—Τὴν δημοτικότητα τῆς Συρίας θεᾶς ἐν Ἑλλάδι δεικνύει καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ Πλουτάρχου (περὶ δεισιδαιμονίας 10) ἀναφερομένη δεισιδαιμονία, καθ' ἣν «τὴν Συρίαν θεὸν οἱ

τοῦ Πανσανίου μετεφέρθη τὸ ἄγαλμα τῆς Λαφρίας εἰς τὰς Πάτρας ἀδείξαι τοῦ Αὐγούστου,¹ καὶ μετ' αὐτοῦ πιθανώτατα καὶ ἡ λατρεία. Πλὴν τούτου ἡ Ἄρτεμις ἔχει πολλὴν σχέσιν πρὸς τὰς γυναικείας θεότητας τῆς Ἀνατολῆς, πρὸς τὰς ὁποίας πολλαχῶς συνεκρητίσθη κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ θρησκευτικοῦ συγκρητισμοῦ.² Ὅπως καὶ ἂν ἔχη τὸ πρᾶγμα (δὲν πρόκειται ἐδῶ νὰ λύσωμεν τὰ πολὺπλοκα προβλήματα τῆς ἀρχαίας θρησκείας), κατὰ τοὺς αὐτοκρατορικοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους, πρὸς τοὺς ὁποίους ἀμέσως συνέχεται ὁ μεσαιωνικὸς καὶ ὁ νεώτερος κόσμος, ἡ δενδροφορία ἀπετέλει κύριον στοιχεῖον τῆς σφόδρα διαδεδομένης λατρείας τοῦ Ἄττιος, δι' ἣν ἐπεφυλάσσετο εἰς τὸ ἑορτολόγιον ἰδίᾳ ἡμέρα (arbor intrat).

Λεπτομερείας περὶ τοῦ τρόπου τῆς κοπῆς τοῦ δένδρου, τῆς μεταφορᾶς καὶ τῆς ἰδρύσεως αὐτοῦ δὲν γνωρίζομεν. Μόνον ἐν ἀνάγλυφον περιεσώθη, τὸ ὁποῖον ἠρμηνεύθη ὡς εἰκονίζον τὴν δενδροφορίαν. Ἐν αὐτῷ ἀπεικονίζονται ἄνδρες, ἔλκοντες διὰ σχοινίων κορμὸν δένδρου.³ Τὴν ἴδρυσιν τοῦ νέου δένδρου ἠκολούθει πιθανώτατα ἡ καῦσις τοῦ παλαιοῦ, ἣτις ἀσφαλῶς ἀπετέλει τὸ θεαματικώτερον μέρος τῆς ὅλης τελετῆς. Ἰδέαν τινὰ τῆς τελετῆς ταύτης, πλὴν τῆς ἀνωτέρω περιγραφῆς τοῦ Τσούρκα, νομίζω ὅτι δύναται νὰ μᾶς δώσῃ μία ἄλλη περιγραφή τῆς μαθητρίας μου Εὐαγγελίας Καληωράκη, ἀφορῶσα εἰς τὴν πυρᾶν τοῦ Πάσχα, ἣτις ἀνάπτεται ἐν Κρῆτῃ διὰ νὰ καῖ ὁ Ἰούδας. Ἡ περιγραφή εἶναι πολὺ διδακτικὴ ὅχι μόνον διὰ τὰς παρεχομένας πληροφορίας, ἀλλὰ καὶ διότι μᾶς δίδει ἀκριβῶς νὰ ἐννοήσωμεν ποίαν σημασίαν ἔχει διὰ τὸν λαὸν τὸ θέαμα τῆς πυρᾶς, τὸ ὁποῖον ἀπορροφᾷ ἐξ ὀλοκλήρου τὴν προσοχὴν του, ἐξηγεῖ δέ, ὡς καὶ ἀνωτέρω ἐλέχθη, διατί ἐκ τῆς ὅλης τοῦ Ἄττιος λατρείας μόνον ἡ τελετὴ τῆς πυρᾶς διεσώθη καὶ αἶρει τὴν γνώμην τοῦ Mannhardt, ὅτι ἐκ τῶν ὀργανωμένων λατρειῶν οὐδὲν δύναται νὰ ριζωθῇ εἰς τὴν ζωὴν τοῦ λαοῦ. Διὰ τοὺς λόγους τούτους παραθέτω τὴν περιγραφὴν ὀλόκληρον.

δαισιδαίμονες νομίζουσιν, ἂν μαινίδας τις ἢ ἀφύας φάγη, τὰ ἀντικίνημα διεσθίειν, ἔλκεσι τὸ σῶμα πιμπλάναι, συντήκειν τὸ ἦπαρ».

¹ Πανσανίης, 7, 18, 8. Πατρεῦσι δὲ ἐν ἄκρῳ τῆ πόλει Λαφρίας ἱερόν ἐστὶν Ἄρτέμιδος· ξενικὸν μὲν τῆ θεῶ τὸ ὄνομα, ἐσηγμένον δὲ ἐτέρωθεν καὶ τὸ ἄγαλμα. Καλυδῶνος γὰρ καὶ Αἰτωλίας τῆς ἄλλης ὑπὸ Αὐγούστου βασιλέως ἐρημωθεῖσης διὰ τὸ εἰς τὴν Νικόπολιν τὴν ὑπὲρ τοῦ Ἀκτίου συνοικιζέσθαι καὶ τὸ Αἰτωλικόν, οὕτω τὸ ἄγαλμα τῆς Λαφρίας οἱ Πατρεῖς ἔσχον. Ὡσαύτως δὲ καὶ ὅσα ἄλλα ἄγαλματα ἐκ τῆ Αἰτωλίας καὶ παρὰ Ἀκαρνάνων, τὰ μὲν πολλὰ εἰς τὴν Νικόπολιν κομισθῆναι, Πατρεῦσι δὲ ὁ Αὐγουστος ἄλλα τε τῶν ἐκ Καλυδῶνος λαφύρων καὶ δὴ καὶ τῆς Λαφρίας ἔδωκε τὸ ἄγαλμα, ὃ δὴ καὶ ἐς ἐμὲ ἔτι ἐν τῇ ἀκροπόλει τῆ Πατρέων εἶχε τιμάς.

² Πρβλ. πχ. Ἄρτεμις Ἀναίτις ἐν ἐπιγραφῇ. W. Dittenberg, *Orientalis graeci inscriptiones selectae*. Lipsiae 1905, ἀρ. 470, 5, 19.

³ Βλ. Darenberg - Saglio, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines* ἐν λ. dendrophoria σ. 102.

Ἡ Φουνάρα τῆς Λαμπρῆς στὴ Βουλισμένη.¹

Κανένα ἀπὸ τὰ τόσα ἔθιμα τῆς Πασχαλιάς δὲν διατηρεῖται στὴν ἀνάμνηση τοῦ Κρητικοῦ τόσο ζωντανό, ὅσο ἡ «Φουνάρα τῆς Λαμπρῆς». Ἦταν τὸ ἔθιμο, ποὺ συνέπαιρνε τὸ μυαλὸ τῶν παιδιῶν, μὰ καὶ τῶν μεγάλων. Μπορεῖ τὸ κάθε παιδί ν' ἀνεχόταν τὴν στέρηση τοῦ κόκκινου αὐγοῦ, μπορεῖ νὰ μὴ στεναχωριόταν, ἂν τοῦ λειπε ἡ ἄσπρη λαμπάδα καὶ τὸ φώσφορο κι ὅλα τ' ἄλλα παιχνίδια, ὅμως δὲν μπορούσε νὰ νοιώσῃ τὸ Πάσχα χωρὶς τὴν καθιερωμένη «Φουνάρα».

Τὸ πρῶτὸ τοῦ Μ. Σαββάτου ἡ χαμπάνα τῆς ἐκκλησιᾶς σημαίνει. Σὲ λίγα λεπτά ἡ ἀλλή της εἶναι γεμάτη ἀπὸ τὰ παιδάκια τοῦ χωριοῦ. Ἐδῶ γίνεται ἡ ἐπίδειξη καὶ τῶν αὐτοσχέδιων πυροτεχνημάτων, ποὺ τὰ ἐτοιμάζει κιόλας καθένας ἀπὸ τὴν πρώτη βδομάδα τῆς Σαρακοστῆς. Ἄλλοι ἐπιδεικνύουν θριαμβευτικὰ ὅ,τι μὲ ὑπομονὴ καὶ τέχνη σκάρωσαν μ' ἓνα κομμάτι ξύλο δάφνης καὶ μ' ἓνα κάλυκα «Γκρᾶ», ἄλλοι κάνουν ἐπιδεικτικὴ καταμέτρηση στοὺς «μπαφίλους», ποὺ κατάφεραν νὰ τοὺς γεμίσουν μὲ μαπαροῦτι. Πιο πέρα ἓνας μικρὸς ἐξηγεῖ μὲ σοβαρότητα ἓνα καινούργιο τύπο «τρακατρούκας» ἢ μὰ σκόνῃ ἀπὸ μαπαροῦτι, καρβουνόσκονη καὶ θειάφι.

Ἐπὶ τέλους τὸ σύνθημα δίδεται. Οἱ πιὸ μικροὶ ξεκινοῦν συντεταγμένοι. Ὁ σκοπὸς τους εἶναι νὰ κουβαλήσουν ὅσο τὸ δυνατό περισσότερους ξηροὺς βάτους. Οἱ φράχτες τῶν χωραφιῶν εἶναι ὁ κυριώτερος στόχος τους. Οἱ ἐπιδρομεῖς δὲν σέβονται οὔτε τ' ἀμπέλια οὔτε τὰ περιβόλια, ἀρκεῖ νὰ ὑπάρχουν βάτοι. Τοὺς κουβαλοῦν στὴν αὐλὴ τῆς ἐκκλησίας. Κάθε ομάδα τῶν παιδιῶν κάνει καὶ ξεχωριστὸ σωρό, γιὰ ν' ἀποδείξῃ τὴν ἱκανότητά της. Κ' ἔτσι ἡ αὐλὴ γεμίζει ἀπὸ ἀγκαθωτοὺς βάτους.

Οἱ πιὸ μεγάλοι μὲ τσεκούρια, πριόνια καὶ σκοινιά ξεκινοῦν γιὰ τὸ κατέβασμα τῆς δάφνης. Ἀπὸ πολὺ νωρίτερα ἔχει ἐπισημανθῆ τὸ χωράφι, ποὺ θὰ προσφέρῃ τὸ φτερινὸ θῦμα τῆς πασχαλιάτικης φουνάρας. Ἡ δάφνη πρέπει νὰ ἴναι ψηλὴ, φουντωτὴ καὶ γεμάτη. Ἄν δὲν βρεθῆ τέτοια κατ'ἀλληλῆ, πρέπει νὰ ἐνωθοῦν δύο. Ἡ ἄδεια ἀπὸ τὸν ἰδιοχτήτη θεωρεῖται σὰν περιττὴ εὐγένεια. Πολλὲς φορὲς βοηθάει ὁ ἴδιος στὸ κόψιμο.

Ἐνας μικρὸς θὰ σκαρφαλώσῃ στὴ κορυφή, γιὰ νὰ δέσῃ τὸ σκοινί. Οἱ ἄλλοι ἐν τῷ μεταξὺ μὲ τὸ τσεκούρι καὶ τὸ πριόνι τριγωνίζουν² τὸ δένδρο ἀπὸ τὴ ρίζα, κáνοντας μιὰ βαθειὰ ἐγκοπὴ ὀλόγυρα. Τραβάνε κατόπι τὸ σκοινὶ ρυθμικὰ καὶ μετὰ ἀπὸ μερικὲς ταλαντεύσεις τὸ δένδρο γέρνει γιὰ νὰ πέσῃ. Τὰ σκοινιά δένονται τότε γερὰ στὸν κορμὸ καὶ τὸ δένδρο σέρνεται πρὸς τὸν κοντινότερο δρόμο, ξερριζώνοντας καὶ σκουπίζοντας ὅ,τι βρεθῆ

¹ Ἡ Βουλισμένη εἶναι χωριὸ τοῦ νομοῦ Λασηθίου, κοντὰ στὴ Νεάπολι, ὅπου δὲν γίνεται πιά ἡ φωτιά. Στὴν περιγραφὴ τοῦ ἔθιμου μὲ βοήθησε ὁ κ. Μανόλης Πιτυκάκης, ποὺ ἀσχολεῖται μὲ τὰ λαογραφικὰ τῆς Κρήτης.

² Πριονίζουν.

μπροστά του. Σὲ λίγο φθάνει στὴν ἐκκλησία. Ἕνας λάκκος, ὁ ἴδιος ὁ περυσινός, εἶναι ἕτοιμος, γιὰ νὰ «φυτευθῆ» ἡ δάφνη. Οἱ βάτοι τοποθετοῦνται καὶ πιέζονται μὲ χονδρὰ ξύλα γῦρο ἀπὸ τὴ βάση καὶ ὡς τὸ ὕψος τῶν πρώτων κλώνων. Τὸ πρώτο στάδιο τῆς τελετῆς ἔχει τελειώσει.

Οἱ καμπάνες χτυπᾶνε τώρα πρρσκαλώνοντας τοὺς πιστοὺς στὴν πρώτη Ἀνάσταση. Ὁ «κανδηλανάφτης» μὲ τὸ «σημαντήρι» στὸ χέρι κάνει τὴ βόλτα τοῦ χωριοῦ κτυπώντας το ρυθμικά. Μπροστὰ σὲ κάθε πόρτα τὸ σημαντήρι θὰ σταματήσῃ κι ὁ κανδηλανάφτης θὰ τὴν χτυπήσῃ δυὸ φορὲς μὲ τὸ σφυρὶ φωνάζοντας τὸ ὄνομα τοῦ νοικοκύρη καὶ μὲ τὴν προτροπὴ «βάστα», δηλ. σηκώσου νὰ ἔτοιμαστῆς. Σὲ λίγο γῦρο ἀπὸ τὴ Φουνάρα ἔχουν μαζευτῆ τὰ παιδάκια καὶ πιδὸ κεῖ οἱ περισσότεροὶ ἀπὸ τοὺς «μεγάλους», τοὺς ὁποίους ἴσως μονάχα ἡ ἡλικία νὰ ἐμποδίζῃ νὰ λάβουν μέρος στὴν παιδικὴ αὐτὴ χαρὰ.

Οἱ παπᾶδες μέσα στὴν ἐκκλησία μὲ τοὺς ψάλτες ψέλνουν τὸν ὄρθρο, μὰ κανέννας ἀπὸ τοὺς ἀπέξω δὲν παρακολουθεῖ τὴν ἀκολουθία. Ὅλοι εἶναι προσηλωμένοι στὴ Φουνάρα καὶ μονάχα ἀφρουκάζονται ν' ἀκούσουν τὸ «Δεῦτε λάβετε φῶς». Οἱ λαμπάδες ἀνάβουν τότε ὅλες καὶ ἡ φουνάρα πολιορκεῖται ἀπὸ μιὰ μυρμηγκιὰ παιδιὰ μὲ τὶς λαμπάδες προτεταμένες σιμὰ σιμὰ στοὺς ξεροὺς βάτους.

Μὲ τὸ «Χριστὸς Ἀνέστη» πενήντα ἐξήντα λαμπάδες χώνουν τὴ φλόγα τους μέσα στὸ πλούσιο προσάναμμα, ἐνῶ τὰ κουμπούρια ἀφήνουν ὁμοβροντίες σημαδεύοντας συμβολικὰ τὸν ἀχέρينو «Ἰούδα», πού εἶναι κρεμασμένος στὴν κορυφὴ τῆς δάφνης. Οἱ «μπαφίλοι» ἐκτοξεύονται σὰν χειροβομβίδες καὶ σκᾶνε μὲ πάταγο στὸν ἀέρα, οἱ ρουκέτες αὐλακώνουν τὸν οὐρανὸ σὰ βροχὴ, τὰ φώσφορα ἀνάβουν κ' οἱ τρακατροῦκες χοροπηδᾶνε ἀνάμεσα στὰ πόδια μικρῶν καὶ μεγάλων ξαφνιαζοντας ἐκείνους, πού εἶναι προσηλωμένοι στὸ θέαμα τῆς Φουνάρας. Οἱ βάτοι ἀφήνουν μακρειῆς πύρινες γλῶσσες, πού γλύφουν τὸν ὄγκο τῆς δάφνης. Σὲ λίγο ἀνάβει κ' ἐκείνη σὰν ἓνα τεράστιο πυροτέχνημα. Τὰ χλωρὰ τῆς φύλλα, ὅπως εἶναι δροσερά, φουσκώνουν καὶ καίγονται τριζοβολώντας. Ὁ ἀέρας τὰ σηκώνει θεόψηλα καὶ τὸ πρωτότυπο πυροτέχνημα βρίσκεται σ' ὅλη του τὴ μεγαλοπρέπεια.

Τὰ πυρομαχικὰ ἐξαντλοῦνται κάποτε καὶ τὰ παιδιὰ μὲ σηκωμένα ψηλὰ τὰ μάτια παρακολουθοῦν τὴν ἐξέλιξη τῆς Φουνάρας. Καὶ τότε μονάχα θυμοῦνται νὰ τσουγκρίσουν μεταξὺ τους τὸ πασχαλινὸ κόκκινο αὐγὸ, πού τὶς περισσότερες φορὲς ἀνασύρεται τσαλακωμένο ἀπὸ τὴν στέπη.

* *

Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ἡ ἀνωτέρω περιγραφομένη δενδροφορία δὲν ἀνήκει εἰς τὴν πυρὰν τῶν Ἀπόκρσων, περὶ τῆς ὑπάρξεως τῆς ὁποίας ἐν Κρήτῃ οὐδεμίαν ἔχω πληροφορίαν, ἀλλ' εἰς τὴν πυρὰν τοῦ Πάσχα, ἡ ὁποία ἀπαντᾷ εἰς διαφόρους τόπους τῆς Ἑλλάδος, Μάδυτον Θράκης, Αἰτωλίαν, Ἄγραφα,

Μελιγαλῶ Μεσσηνίας, Λέσβον, Σάμον, Κρήτην, Κύπρον καὶ εἶπου ἀλλαχοῦ.¹ Πάντως παρέχει ζωηρὰν εἰκόνα τῆς τελετῆς. Ἡ συσχετίσις τῆς πρὸς τὴν πυρὰν τῶν Ἀπόκρω δὲν εἶναι ἀδικαιολόγητος. Ἐχῶ τὴν γνώμην, ὅτι αἱ δύο πυραὶ δὲν εἶναι ἄσχετοι πρὸς ἀλλήλας. Ἀμφότεραι ἔχουν τὴν αὐτὴν πηγὴν, δηλ. τὴν πυρὰν τῆς ἑαρινῆς λατρείας τοῦ Ἄττιος. Διὰ ποῖον τῶρα λόγον ἢ πυρὰ εὐρίσκειται τοποθετημένη ἀλλοῦ μὲν εἰς τὸ Πάσχα, ἀλλοῦ δὲ εἰς τὴν Ἀπόκρω, δὲν εἶναι προφανὲς καὶ ἔχει ἀνάγκην εὐρυτέρας ἐξετάσεως, ἢ ὅποια δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ ἐντὸς τοῦ πλαισίου τοῦ σημειώματος τούτου.

Ἐπολείπεται νὰ δοθῇ ἀπάντησις εἰς ἓν ἀκόμη ἐρώτημα. Ἡ παρουσία τῆς λατρείας τοῦ Ἄττιος εἰς τὴν Δύσιν εἶναι βεβαιωμένη ἐκ πολυαρίθμων ἐπιγραφῶν. Αὐτονόητον εἶναι ὅτι ἡ αὐτὴ λατρεία θὰ ἔπρεπε νὰ ὑπάρχῃ καὶ εἰς τὴν Μακεδονίαν. Ὑπάρχουν ὅμως ἐνδείξεις περὶ τούτου; Νομίζω ὅτι ὑπάρχουν. Ἐπιγραφαί, βεβαιοῦσαι τὴν παρουσίαν τῆς λατρείας τῆς Μητροῦς τῶν θεῶν ἐν Μακεδονίᾳ εἶναι γνωσταί, εὐρέθησαν δ' ἐν Ἀμφιπόλει καὶ ἀλλαχοῦ ἀγαλαματίδια τοῦ Ἄττιος ἐντὸς τάφων.² Θίασοι ἐπίσης *πρινοφόρων* καὶ *δρυοφόρων* ἀναφέρονται ἐν ἐπιγραφῇ, εὐρεθείση πρὸ καιροῦ εἰς τὸ δάπεδον τῆς Ἀχειροποιήτου, τοὺς ὁποίους ἦδη ὁ P. Perdrizet ἐσχέτισε πρὸς τοὺς *δενδροφόρους* τοῦ Ἄττιος.³

Ἄλλὰ καὶ οἱ *δενδροφόροι* δὲν εἶναι ἄγνωστοι. Πλὴν τῆς ἐν Βουλγαρίᾳ εὐρεθείσης ἐπιγραφῆς, ἣτις, ὡς ἀνωτέρω ἐλέχθη, σχετίζει τοὺς *δενδροφόρους* πρὸς τοὺς *πυραῖθους*, εὐρέθη καὶ ἐπιτυμβία τις ἐπιγραφῆ ἐν Φιλίπποις, ἐν ἣ ἀναγράφεται Marcus τις Velleius dendrophorus augustalis.⁴ Τοῦτο δεικνύει ὅτι τὰ κολλέγια τῶν *δενδροφόρων* δὲν ἔλειπον καὶ εἰς τὴν Μακεδονίαν, ἄρα καὶ ἡ λατρεία τοῦ Ἄττιος μὲ τὴν πυρὰν τῆς. Ἄξιον σημειώσεως εἶναι ὅτι εἰς τὸ Βογατσικὸν τὸ τοποθετούμενον εἰς τὸ κέντρον τῆς πυρᾶς δένδρον δὲν εἶναι πεύκη, ἀλλὰ δρυς, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ὑπενθυμίζει τοὺς *δρυοφόρους* τῆς ἐπιγραφῆς τῆς Θεσσαλονίκης. Ἡ ἀντικατάστασις τῆς πεύκης διὰ τῆς δρυὸς δὲν εἶναι παράδοξος, διότι ἐν Μακεδονίᾳ ἡ δρυς εἶναι πολὺ συνηθεστέρα τῆς πεύκης.

Κ. ΤΣΟΥΡΚΑΣ—ΣΤ. Π. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ

¹ Δυστυχῶς, μὴ γενομένης συστηματικῆς ἐρεῦνης, αἱ πληροφορίες εἶναι σποραδικαὶ καὶ ἄνευ σημασίας ἀπὸ ἀπόψεως γεωγραφικῆς. Πάντως ἐκ τῶν ὑπαρχουσῶν εἰδήσεων αἱ δύο πυραὶ δὲν φαίνεται νὰ τελῶνται ἀμφότεραι εἰς τὸν αὐτὸν τόπον.

² Πρβλ. F r. C u m o n t , ἔνθ' ἀν. σ. 55.

³ P. P e r d r i z e t , Cultes et mythes de Pangée (=Annales de l'Est, 24e année fasc. 1). Paris - Nancy 1910, σ. 87.

⁴ Τὴν ἐπιγραφὴν ἐδημοσίευσεν ὁ P. L e m e r l e , Inscriptions latines et grecques de Philippes ἐν Bulletin de correspondance hellénique, τόμ. 58 (1934), σ. 466 ἀρ. 7.